श्रीमधुसूदन-ग्रन्थमाला.

सम्पादकस्य वक्तव्यम् ।

श्रीमन्महर्षिवंशप्रसूतानां तत्र भवतामार्याणामक्षयः परमो निधिर्भगवान् वेदः सर्वविधानां जगति विद्योतमानानां विज्ञानानामादिः प्रभव आकरायित इति नैव कस्यापि संशयास्पदमर्थः । वेदोऽयं जगति सर्वप्रथमं वाङ्मयम्, एतदुपज्ञमेव जगति विज्ञानानां प्रसार इति वैदेशिका अपि मन्यन्ते, परं विज्ञानप्रधानायामस्यां शताब्द्यामपि सन्तीदृशानि शतशो विज्ञानानि, यानि वेदैकशरणैरेव प्राप्याणि, नाधुनापि वैज्ञानिकानामर्वाग्दृशां परिचयं गतानि । तेषां यदि भवेदाधुनिकीं रीतिमवलम्ब्य प्रकाशः, नूनं विज्ञानसंसारे परिवर्तितं युगान्तरमेव प्रादुर्भवेत्, बहवोऽभिनवाः सिद्धान्ताः स्थिरीभवेयुः, बहूनामद्यापि सन्दिग्धानां विषयाणां विनिर्णयः स्यात्, बहवश्च भ्रान्ताः सिद्धान्ताः सत्यसरणिं प्रविष्टाः स्युरित्यस्माकं वैदैकप्रमाणानां हिन्दूजातीयानां विश्वासः । विशेषेणाध्यात्मिकास्तु विषया वैदिकमेवाध्यानमवलम्ब्य शक्या विनिश्चयेन विज्ञातुम्, तत्र 'नान्यः पन्था विद्यते अयनाय' । तद्वैदेशिकैरपि वेदेभ्यो बह्वस्ति शिक्षणीयमित्यस्ति वेदस्य किमपि पारेगिरं गौरवम् ।

परं हन्त ! तदिदानीं केवलं वाचिकमेव । दैवप्रातिकूल्याद्वा वेदपरिपन्थिनां बौद्धयवनादीनां प्रबलतराद्धाक्रमणाद्वा, हतभागधेयानामस्माकमालस्योपेक्षादिदोषनिवहाद्वा परः सहस्रेभ्यो वत्सरेभ्यो वैदिकं विज्ञानं विलुप्तप्रायमभवत् ।

'वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ'

'वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः'

इत्यादिभिर्वचननिवहैस्तत्र भवद्भिर्मनुयाज्ञवल्क्यप्रभृतिभिर्भूरिभूरि समुद्घुष्टमाहात्म्यस्य वेदस्य द्विजातिमध्येषु कथापि नेदानीं श्रूयते । येऽप्यस्मासु 'वैदिकाः' इति प्रथिताः, तेऽपि केवलं वेदाक्षरमात्रभाजः, न तु वेदार्थविदः, दूरे तु वैदिकविज्ञानस्पर्शकथा । उच्छिन्ने हि गुरुपरम्परासंप्रदाये न सुलभमिदानीं वैदिकविज्ञानम् । यानि त्वद्य समुपलभ्यन्ते वेदानामाचार्यप्रणीतानि भाष्याणि, तान्यपि समुच्छिन्नवेदसंप्रदाये विलुप्तविज्ञाने काले प्रादुर्भूतानीति नालं भवन्ति कार्त्स्न्येन वैदिकविज्ञानविकासनाय । यानि चास्यामेव शताब्द्यामभिनवानि भाष्यटीकाटिप्पणलेखादीनि वेदानां प्रादुर्भूतानि, भवन्ति च, तान्यपि केवलं सामाजिकरीतिनीतिप्रवणया दृशा वेदस्याङ्गान्युपाङ्गानि च सर्वथा समुपेक्ष्य निर्मितानि, निर्मीयन्ते चेति न ततोऽपि यथार्थवैदिकविज्ञानप्राप्तिप्रत्याशा । अन्वेषणप्रधाने हि युगेऽस्मिन् यावदामूलचूडं परिभाषास्फोटनपुरस्सरम्, उपक्रमोपसंहारप्रकरणसंगतिसनाथम्, इतिहासपुराणाङ्गोपाङ्गसाहाय्येन बहुशाखाभिन्नं संहिताब्राह्मणात्मकं भागद्वयमपि वेदस्य सम्यगालोच्य विज्ञानसरणिर्नाविष्क्रियेत, न तावद्यथाभूतवेदार्थविज्ञान-

संभावना। न च विदुषां विषयेऽस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिः। अन्वेषणस्य तु देशेऽस्माकमियं दशा, यदत्र वैदिकजीविते भारते दौर्लभ्यं गतानि वेदशाखा-ब्राह्मण-श्रौतसूत्रादिपुस्तकानि युरोपीयैरन्विष्यान्विष्य प्रकाश्यन्ते, भारतीयास्तु विद्वांसस्तत्र निर्व्यापारा इत्यहो लज्जास्पदम्। युरोपीयास्तु विद्वांसो यद्यपि वैदिकेष्वपि विषयेषु तत्र तत्रान्वेषणरताः सन्ति, परमस्मदपेक्षया विभिन्ना तेषां दृष्टिः, न च वैदिकविज्ञानान्वेषणसाधनानि तत्र सुलभानि, परम्पराभावात्, सभ्यताभेदाच्च। नह्यपरिचितवैदिकसभ्यताविज्ञानादिविषयो वैदेशिकस्तथा सम्यगन्वेष्टुं शक्तो यथा तद्व्यवसायिभिः। अस्ति च तत्र बहूनां सुदृढो विश्वासो यद्वैदिके काले विज्ञानस्य तादृशं गाम्भीर्यं नासीदेवेति। तद्विश्वासवशंवदाश्च ते न गम्भीरं विज्ञानं वेदेषु गवेषयितुं पारयन्ति। नचाद्यावधि वेऽस्मिन् वैदिकविज्ञानान्वेषणकार्ये भारतीयानां धनिकानां दृष्टिः, नापि च विदुषामिति दैवमेवावलम्बमानाः सीदन्तितम जिज्ञासवो जनाः।

इदानीं सहर्षमिदमावेदयितुं प्रस्तुताः स्मो यद्भगवतो वेदपुरुषस्य जगन्नियन्तुर्जगदीश्वरस्यानुग्रहेण, तत्प्रेरणया भारते वर्षे चिराभावस्यास्य निराकरणं प्रस्तुतम्। जयपुरराजसभाप्रधानपण्डितैर्वाचस्पतिबुद्धिविभवैरप्रतिमप्रतिभैर्मैथिलकुलालङ्कारैर्विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्ममहोदयैर्यावदायुर्वेदवेदाङ्गेषु परिश्रम्य वैदिकविज्ञानान्वेषणस्य सुपरिष्कृतोऽध्वा सम्यगाविष्कृतः। इतः परःसहस्रेषु संवत्सरेषु विलुप्तस्यास्य नवीभूतस्याध्वन आविष्कारो नूनं परं सौभाग्यम्। अयं चाध्वा ब्राह्मणालोडनमूलक इतिहासपुराणपरिष्कृतोऽङ्गोपाङ्गसाहाय्यप्रधान इति नात्र कस्यापि मतिभ्रमो न वा विप्रतिपत्तिरभ्युदेतुमर्हा। प्राप्तेऽस्याध्वनः परिचये नूनं विद्वांसः समादरेणात्र प्रचलितुमुत्सुकाः स्युः, तेन च क्रमेणाधिकाधिकं प्रसरति वैदिके विज्ञाने जनतायाः सौभाग्यसूर्योदयो नातिविदूरः स्यात्।

त्रयो हि विषयाः प्राधान्येन वेदेषु विजृम्भन्ते—यज्ञ-इतिहासः, विज्ञानं चेति। तत्र यज्ञानां सरहस्यं कार्त्स्न्येन निरूपणाय ग्रन्थकृतानेन 'यज्ञमधुसूदनो' नाम ग्रन्थः पृथङ्निबद्धः, इतिहासस्यामूलचूडं निरूपणाय च देवासुरख्यात्यादयः पञ्च ख्यातय उपनिबद्धाः। अथ विज्ञानरहस्यप्रकाशनाय तु 'ब्रह्मविज्ञानशास्त्र' नामा महाग्रन्थोऽयं प्रथमतो विरचितः। तत्तदङ्गोपाङ्गादिरहस्यस्थापनाय चान्येऽपि बहवो निबन्धा महानिबन्धाश्च ग्रन्थकृतानेन निबद्धाः, परं विस्तरभयान्न सर्वेऽत्र प्रस्तूयन्ते।

यद्यपि—

'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः'

इति वदताऽमरसिंहेनाध्यात्मिकातिरिक्तं भौतिकं ज्ञानमेव विज्ञानशब्दार्थत्वेनाभ्युपगतम्, लोकव्यवहारोऽपि चेदानीन्तनः प्रायेण तदनुसारी, 'साइन्स' पदाभिधेये पदार्थमात्र एव विज्ञानशब्दस्येदानीन्तनैः प्रयुज्यमानत्वात्, तेन च ब्रह्मविषये विज्ञानपदमसमञ्जसमिवापाततः प्रतीयते, परं वस्तु गत्या विचारे

प्रस्तुते विज्ञानशब्दस्य न तादृशेऽर्थे शक्तिः प्रामाणिकी भवितुमर्हति । विज्ञानं हि नाम विशिष्य ज्ञानम् । तथा च यत्र शब्दज्ञानादिना वस्तुतः सामान्येन प्रतिभासः, तत्केवलं ज्ञानम्, यत्र तु प्रत्यक्ष इवाशेषविशेषप्रतिभासः, तद्विज्ञानम् । ज्ञानं हि परोक्ष इव प्रतिभासः, विज्ञानं तु अनुभवावसानः प्रत्यक्ष इव प्रतिभासः ।

अस्मिन्नेवार्थे—

'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' (अ० ७।२)
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' (अ० ९।१)

इत्यादि भगवद्गीतासु विज्ञानशब्दः प्रयुक्तः, न हि तत्र शिल्पशास्त्रयोरस्ति कश्चित्प्रसङ्गः, भाष्यकारैश्च श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतिभिस्तत्र 'विज्ञानसहितम् स्वानुभवसंयुक्तम्' इत्येव व्याख्यातम् । तथा च 'ब्रह्मविज्ञानम्' इति नाम्नि ग्रन्थकृतोऽयमाशयः, यदाधुनिकेषु दर्शनेष्विव न ब्रह्म केवलं वाङ्मात्रेण परोक्षतया वेदेषु व्याख्यायते-अपि तु वैज्ञानिकीं (साइंटिफिक Scientific) रीतिमवलम्ब्य तथा प्रत्यक्षमिव प्रदर्श्यते-यथा करतलामलकवत् प्रस्फुटस्तस्यानुभवः स्यात् । तथैव ग्रन्थेऽस्मिन् यत्तत्त्वनिरूपणम्-तद्वैज्ञानिक्यैव रीत्या, नत्वाधुनिकदर्शनरीत्या । अयमेव ग्रन्थस्यास्यातिशयो जागर्त्ति, देशकालानुरूपता च प्रस्फुटमत्र पाठकैरनुभूयेत ।

यथा ह्यधुनातनेषु दर्शनेष्वात्मादिसम्बन्धे षोढा प्रवादाः श्रूयन्ते, तत एव च षड्दर्शनानि प्रसिद्ध्यन्ति, एषां च दर्शनानां समन्वयेन मुख्यः सर्वदर्शनसिद्धान्तो विचारशीलैरधिगन्तुं सुशकः, तथैव पुरा वैदिके युगे दश प्रवादाः पृथक् प्रस्थानाः प्रचलिता आसन्निति पृथग्विधतन्निरूपणदर्शनेनानुमीयते । त एव दश प्रवादाः पृथगवबुध्यमानाः पूर्वपक्षभूताः, एषां समन्वयेन तु मुख्यो वैदिकः सिद्धान्तस्तत्प्रवेष्टृभिरासाद्यते । ते चेमे दश वादा ऋक्संहितायां नासदीये सूक्ते (मण्डल १० सू० १२९) समुद्दिष्टाः—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः ।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किं च नास ॥
को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।
अर्वाग् देवा अस्य विसर्जनेऽनाथाः को वेद यत आबभूव ॥

इह पृथग्भूतानां पूर्वपक्षरूपाणां वादानां निषेधरूपेणोल्लेखः कृतः मध्य एव च सिद्धान्तः "आनीदवातम्" इत्यादिना संक्षेपरूपेण निर्दिष्टः । अन्यत्र च संहितासु ब्राह्मणेषु च वादानामेषां विवरणं तत्र तत्र श्रूयते । एते दश वादा अस्मिन् 'ब्रह्मविज्ञानशास्त्र'-नामके महाग्रन्थे एकैकेन प्रकरणेन विवृताः । अन्ते च समन्वयरूपः

सिद्धान्तवाद प्रदर्शितः । एवं महाग्रन्थस्यास्य द्वादश प्रकरणानि, 'आदौ विज्ञानेतिवृत्तवादो' ग्रन्थस्योपोद्घातरूपः, तत्र कथमस्य विज्ञानस्यार्येषु प्रसार इति बोधयितुं देवासुरख्यातो निरूपितस्येतिहासस्य संक्षेपः प्रदर्शितः, वैदिकविज्ञानावबोधस्य परिभाषा ऋषिदेवासुरादिभेदनिरूपणेन सम्यग् विवृता, दशानां वादानां स्वरूपमपि च सम्यग्दर्शितम् । तदनु दशभिः प्रकरणैर्दश वादाः (उपरितने पृष्ठे निर्दिष्टाः) अन्ते च सिद्धान्तवादे करतलामलकवद्वैदिकरहस्य ख्यापनम् । एवं विधस्यास्य महाग्रन्थस्य सहदैव प्रकाशनं दुष्करमिति प्रकरणमेकैकं पृथक् ग्रन्थरूपेण मधुसूदनग्रन्थमालायां प्रकाशयितुं प्रक्रान्तम्—

तत्रैकपूर्वेषु दशसु वादेषु अष्टमोऽयम् 'अहोरात्रवादः,' तन्निरूपणात्मकं च ग्रन्थे ।

'अहोरात्रवादः'

इति नाम्ना प्रथितं नवमं प्रकरणमिदम् । इदं प्रकरणान्तरापेक्षया लघुभूतमिति गभीरमिति च सूचीकटाहन्यायेन स्थालीपुलाकन्यायेन वा पूर्वं प्रकाशितम् । अहोरात्रे एव जगतोऽस्य मूलम्, ताभ्यामेव जगत उत्पत्तिरिति वादस्यास्य निष्कर्षः । ते के इमे 'अहोरात्रे' इति जिज्ञासायां ग्रन्थेऽस्मिन् दशधा अहोरात्रशब्दार्थो विवृतः । सर्वेषां चैषामहोरात्राणां यथा जगन्मूलत्वम् तथोपपादितम् । अध्यात्ममधिदैवतं च त्रिविधानां विविधात्मनां स्वरूपविनिर्णयः, यज्ञस्वरूपप्रतिपादनम्, पृथिवीसूर्ययोः कः स्थिरः को वा चल इति वैदिकप्रमाणपुरस्सरं विवेचनम्, ऋतसत्यादिनिरूपणेनाघमर्षणसूक्तार्थरहस्यख्यापनम्, मन्वन्तरकल्पादिविवरणं चेति विविधा रोचका विचारा अत्रान्तर्भवन्ति । अन्यानिमि सम्यग्विविच्य विद्वांसो यदि वैदिकं तत्त्वमस्माद् गृह्णीयुः, तर्हि प्रकाशनप्रयासोऽयं सफलः स्यात् ।

यद्यपि आधुनिकानां विदुषां सर्वथा परोक्षभूता अभिनवेयं विज्ञानसरणिः, पद्येषु च निवेशिता दार्शनिका भावा विशेषेण दुरवबोधा भवन्तीत्यपि विदुषामनुभवसिद्धम्, तत्रापि च नायं ग्रन्थोपक्रमः अपि तु ग्रन्थमध्यस्थं प्रकरणमिदम्, न चात्र कश्चिदपि टीकाटिप्पण्यादिसंनिवेश इति सर्वापि दुरवबोधता सामग्री संनिहितेव वर्तते, तेन च न साधारणेन विदुषां रुचिकरोऽयं प्रयासः स्यादिति स्फुटं संभाव्यते । तथापि सुमहता कालेन घोरं परिश्रम्याविष्कृतस्यैवं विधस्याभिनवस्य विज्ञानस्य विशेषविदां पुरः स्थापनमत्यावश्यकमिति कर्तव्यबुद्ध्यैवाहमत्र कार्ये प्रवृत्तः । विज्ञानाभिरुचयो विद्वांसः सावधानमिमं ग्रन्थमालोच्य यदि गुणग्रहणस्वभावतया गुणानस्य गृह्णीयुः, उत्साहं च मे वर्धयेयुः-तर्हि प्रकरणान्तरभूतानि ग्रन्थान्तराण्यपि ग्रन्थमालायामस्यां समुपस्थापयेयम् । अनुगृह्णातु जगदीश्वरो विस्मृतवैदिकविज्ञानं भारतं वर्षं पुनर्वेदार्थप्रदानेनेति भूयो भूयः सम्प्रार्थ्य विरमति विस्तरभियेति—

श्रीमायादत्तठक्कुरः ।

पुस्तकस्यास्य सर्वे विकारा ग्रन्थकृदधीनाः ।
पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—मेहरचन्द्लक्ष्मणदासमहाशयाः लवपुरम्

अहोरात्रवादस्य

शुद्धिपत्रम् ।

			अशुद्धिः	शुद्धिः
अनुक्रमणिका पृष्ठे—	शुक्लकृष्णाधिकारः	श्लो॰	२४	२५
	द्यावापृथिव्यधिकारः	,,	२१८	२१६
	ऋतसत्याधिकारः	,,	७६	८६
	यज्ञाधिकारः		६५	६८
	उपसंहारः	,,	७०८	७२०
...	...	...	१२	
...	...	...	७२०	

२ पृष्ठे—सूत्रसंख्या (५) सर्वेऽपि वर्णा-इति श्लोकात् पूर्वमयं श्लोको लेख्यः ।

धूम्रोऽतिनील-नीलौ-हरितः पीतः सुवर्ण शोणौ च ॥
इति सप्त सन्ति योगजवर्णा अन्येऽपि योगतोऽनन्ताः ॥ १६ ॥

१४ पृष्ठे—सूत्रसंख्या १-अत्र "इत्थं महर्षिर्जमदग्नि"—इत्यस्य स्थाने 'गन्धर्व इत्थं जमदग्नि'-इति पाठः साधुः । एतच्छ्लोकानन्तरं तु अयमधिकः श्लोकः संनिवेश्यः—

नृचक्षा एष दिवो मध्यआस्तऽआ पप्रिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । [१०।१३६।२]
विश्वावसुर्देवगन्धर्वः ॥

२६ पृष्ठे—सूत्रसंख्या २ "ऋतं च सत्यं च भवस्य"-इति श्लोकात् पूर्वमेते श्लोकाः षड् अधिकं संनिवेश्याः—

नाभिप्रधी यत्र विदुर्व्यवस्थितौ तत् सत्यमेतत् सशरीरमस्ति हि ॥
यच्चाशरीरं तदृतं न तत्र तौ नाभिप्रधी स्तो नियतौ, श्लथं च तत् ॥ १ ॥
सौम्यं मनः, प्राण उपैति सौमिको वाग्वायुतेजोजलभूमयः क्रमात् ॥
भूतानि सृष्टानि हि, तत्र दृश्यते सत्यर्तयोः शृङ्खलया निवेशनम् ॥ २ ॥
मनोऽथ वाक् तेज इमानि मण्डलात्मकं शरीरं दधते, धियान्ति च ॥
प्राणश्च वायुश्च जलं च सर्वतो विसारि भूतानि, मृदास्ति तु द्विधा ॥ ३ ॥
सोमे च वायौ च जले चिदन्वयस्तेनात्र जीवास्त्रिविधाः सचेतनाः ॥
अप्सुक्षितो मीनगणा, वयं पुनर्वायुक्षितः, सोमसदस्तु दैवताः ॥ ४ ॥
अद्धा तु पश्यामि जलेचरानिमानद्धातमां वायुचरांश्च चेतनान् ॥
देवांस्तु सांख्ये विदुरूर्ध्वतो भुवश्चन्द्रांशुगानप्रविधानभूधृतान् ॥ ५ ॥
ऋतेषु सोमादिषु सत्यसंस्थया सृष्टिः समग्रा भवतीति निश्चितम् ॥
रात्रीमृतं, सत्यमहः, प्रचक्षते सृष्टीरहोरात्रकृतास्ततो विदुः ॥ ६ ॥

२७ पृष्ठे—सूत्रसंख्या ४। अत्र "ऋते तु तन्मण्डलतो"—इति श्लोकात् पश्चाद्

अयं वेदमन्त्रोऽधिकं संनिवेश्यः।
"ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नात्येति किञ्चन।
ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता॥ तै. ब्रा. २ कां.॥

३४ पृष्ठे—"गायत्रिका ज्योति"—इति श्लोकानन्तरमयमेकोऽधिकः श्लोकः संनिवेश्यः—

अहानि षष्ट्रित्रिशतीमितानि रात्र्यश्च षष्ट्रित्रिशतीमिता यत्॥
तद्द्विंशतिः सप्तशतानि चाह्नां संवत्सरो विश्वमसौ विधत्ते॥ ६१॥

४३ पृष्ठे—"त्रैलोक्यमन्त"—इति श्लोकात् पूर्वं त्रय श्लोकाः संनिवेश्याः—
यज्ञोऽखिलं विश्वमिदं, प्रजापतिर्यज्ञः, स वाक्प्राणमनोमयश्चितः॥
प्राणोऽग्रमग्रात् समदृत्ति,वाक् ततो मनो,मनो वागिति यज्ञ उच्यते॥ १॥
प्रजापति सर्वमिदं, स नाभितः प्रतायमानोऽस्ति समं समन्ततः॥
प्रतान वाक्स्तोमविभक्तयस्त्रयस्त्रिंशन्मतास्तावदहानि रात्रयः॥ २॥
अहानि तावन्ति च ताश्च रात्रयो यज्ञस्य तन्वः प्रभवन्ति संहिताः॥
प्रजापतिर्यत्र इमे पृथक्पृथक् यज्ञाः, स यज्ञः पृथगेभिराचितः॥ ३॥

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे अहोरात्रवादस्य

विषयानुक्रमणिकाऽऽरभ्यते—

१ अहः = ज्योतिः ॥ ज्ञानम् शुक्लः प्रकाशः भावः उदयः द्यौः सत्यम् सूर्य्यरसाः

२ रात्रिः = तमः ॥ अज्ञानम् कृष्णः अन्धकारः अभावः प्रलयः पृथ्वी अन्नम् पृथ्वीरसाः

ॐ तत्सत् ।

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे—

अहोरात्रवादः ।

१—प्रतिज्ञाधिकारः ।

(१) यद्विश्वमाभाति तदेकमूलं यद्वास्य मूलानि बहूनि सन्ति ॥
निर्धारयामः खलु संशयेऽस्मिन् न संभवत्येकममुष्य मूलम् ॥ १ ॥

(२) द्विधा द्विधा सर्वमिदं विभाति द्वैतं ततः कारणमत्र विद्मः ॥
द्वाभ्यां बभूवाखिलविश्वमेतद् विद्यादहोरात्रिपदेन ते द्वे ॥ २ ॥
ज्योतिर्ह्यहो रात्रिरियं तमो नु ज्योतिस्तमोभ्यां कृतमस्ति विश्वम् ॥
अनेकधा रूपमिह प्रकल्प्य ज्योतिस्तमश्चावृणुतेऽन्यदन्यत् ॥ ३ ॥

(१) (२) (३) (४)
(३) ज्ञानाज्ञाने, शुक्लकृष्णौ च वर्णौ, ज्योतिर्ध्वान्ते, विश्वभावोऽप्यभावः, ॥
(५) (६) (७) (८) (९) (१०)
सृष्टिध्वंसौ, रोदसी, चर्तसत्ये, सप्ताहो वा यज्ञसामान्यभेदाः ॥ ४ ॥
इत्थं चाहोरात्रभेदा दर्शिते सृष्टेरूपं सैव सर्वास्ति सृष्टिः ॥
निर्वक्ष्यामोऽत्राधिकारान् दशैतान् येषां वेदाद्यावशिष्येत वेत्तुम् ॥ ५ ॥

२—ज्ञानाज्ञानाधिकारः ।

(१) ज्ञानं हि विद्या तदहः प्रकाशोऽज्ञानं त्वविद्यास्ति तमश्च रात्रिः ॥
यज्जायते विश्वमिदं हि कार्यं निसर्गतोऽज्ञानमिदं नु भिन्नम् ॥ १ ॥

(२) ज्ञानं त्रिधास्ति क्षरमक्षरं परं तेषां परं निर्विषयं सदैकवत् ॥
तमोऽखिलं तत्र हितं तथापि तद्बन्धो यतो नास्ति ततो न सृष्टयः ॥ २ ॥

(३) ज्ञानं तमो बन्धकृतैकरूपं मनस्त्वमायाति समस्तकामम् ॥
कामेषु भेदास्तमसः स्वरूपं भिन्नेषु कामावगमोऽस्त्यभिन्नः ॥ ३ ॥
सर्वाप्तकामोऽखिलधर्मसंघोपपन्न आत्माऽक्षर ईश्वरः सः ॥
तदक्षरात् सर्वमिदं प्रजज्ञे सर्वज्ञसर्वात्मकसर्वशक्तेः ॥ ४ ॥

		१	२	३	४	५	६	७
१ अहः = ज्योतिः	॥	ज्ञानम् ।	शुक्लवर्णः ।	प्रकाशः ।	भावः ।	उदयः ।	द्यौः ।	सत्यम् ।
२ रात्रिः = तमः	॥	अज्ञानम् ।	कृष्णवर्णः ।	अन्धकारः ।	अभावः ।	प्रलयः ।	पृथ्वी ।	ऋतम् ।

तदिन्द्रियं न प्रमितावबोधकं सर्वेन्द्रियः सोऽस्ति निरिन्द्रियोऽपि सन् ॥
स सर्वदा सर्वविदस्ति निर्भ्रमः स्वभावयस्थाश्च न सन्ति तत्र हि ॥ ५ ॥

(४) पूर्वस्य तोयप्रतिबिम्बवत्क्वचित् तदीश्वरस्य प्रतिबिम्बरूपवः ॥
जीवाहितेऽव्ययपधियस्तमोऽधिकावरुद्धसंशं तु जगत् क्षरे इमे ॥ ६ ॥

(५) एवंविधा ज्योतिषउद्भवन्त्यमी भेदा यतस्तत्र तमस्त्रिधाभवत् ॥
तमो रजः सत्त्वमिति प्रभेदतो न्यूनाधिकत्वादुभयोरिमा विधाः ॥ ७ ॥
तमो यदि ज्योतिषि संहितं तदा सत्त्वं मतं तद्विपर्यग्रहात्तु च ॥
असंहितं ज्योतिषि तत्स्वरूपतस्तमस्ततः स्युर्विषया धिया धृताः ॥ ८ ॥
रूपं तु सांघ्यं प्रतिभाति यत्तयोरजस्तदुक्तं निखिलाः क्रियास्ततः ॥
ज्ञाने प्रविष्टा विषयाः पुनस्ततो निर्यान्ति सा तत्र रजोमयी क्रिया ॥ ९ ॥
ज्ञानं समस्त्यर्थमिदं मितं मे ज्ञाने स्थितं ज्ञेयकुलं ममास्ति ॥
ज्ञेयस्थितं ज्ञानमिदं तथा मे नान्यत् तदन्येन विना कृतं स्यात् ॥ १० ॥
न ज्ञानतोऽन्यत् किमपीदमस्ति ज्ञानानि पञ्चैव तु स्युरिहरूपम् ॥
स्पर्शश्च शब्दो रसरूपगन्धा ज्ञेया न च ज्ञान मितोऽस्ति भिन्नम् ॥ ११ ॥

(६) ज्ञाने तदित्थं विषयाः प्रविष्टा यथा तथाऽस्मिन् विषयेऽपि नूनम् ॥
ज्ञानं प्रविष्टं भवतीति कृत्वा क्षरेऽक्षरोऽस्मिन् पर इत्यभेदात् ॥ १२ ॥
क्षरे शरीरे निहित क्षरात्मा जीवस्तदन्तर्विभुरक्षरोऽस्ति ॥
तदन्तरे चास्ति परस्तदित्थं तमोवृतं ज्योतिरिदं तथान्ये ॥ १३ ॥

(७) ज्योतिस्तमश्चेत्युभयं परस्परं युक्तं वियुक्तं भवति स्वभावत ॥
तत्तारतम्यादिदमीदृशं जगत् स्वरूपसंस्थानविचित्रमीक्ष्यते ॥ १४ ॥

३—शुक्लकृष्णाधिकारः ।

(१) शुक्लं च कृष्णं द्वयमेव रूपं तत्रान्यरूपाणि समर्पितानि ॥
शुक्लं त्वहोरात्रमिदं तु कृष्णं सन्ध्येव रूपाण्यपराणि यानि ॥ १ ॥

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।

(२) शोणो हिरण्यप्रभ एष पीतो हरिश्च नीलोऽपि च कालधूम्रौ ॥
इमानि साम्न्यानि विशिष्यरूपाण्येषां विकारा अपरे तु वर्णाः ॥ २ ॥
कालो धूम्र शोणो हैमः पीतो हरिश्च नीलश्च ॥
एतावदहो रात्रस्याग्नीषोमीयमुच्यते रूपम् ॥ ३ ॥
हुङ्कारोऽह्नः कालो धूम्रः प्रस्ताव उद्गीथः ॥
हैमो हरित उपद्रव एवं नीलोऽस्य निधनं स्यात् ॥ ४ ॥
धूम्र प्रात संध्या हैमो मध्योऽह्न ओजसा पूर्णः ॥
नीलः सायं सन्ध्या कालस्त्वेकोऽत्र पूर्वपररात्री ॥ ५ ॥
धूम्रे ह्रस्याग्नेरुद्गमेणैव हेमवर्णोऽभूत् ॥
निरागमक्रमतः पुनरस्तायोपक्रमेत हरितेग्निः ॥ ६ ॥
नीलं प्राप्य तु सोऽग्निः शयितुमुपक्रम्य शान्तिमायाति ॥
अथ सुपुप्त काले तत इह सूर्यांशवो विलीयन्ते ॥ ७ ॥

धूम्रादस्योद्गामः पीताग्निभाभ इत्यतोऽस्याग्ने ॥
षट्पर्वा महिमाऽस्ति हि तावदहर्वर्त्तते विना कालात् ॥ ८ ॥
धूम्रादपि नीलान्ते कालः सहजोऽनुवर्तते किन्तु ॥
त्रिषु निगृहीतः शुक्लात् त्रिषु शुक्लं स च निगृह्णाति ॥ ९ ॥
नास्ति हि काले शुक्लो हैमे पीते तु वर्तते कालः ॥
कालो रात्रिस्तस्माद्रात्र्या अह्न श्रुता सृष्टिः ॥ १० ॥

(३) इत्थं ब्रुवते केचित् पर आहुः काल एव रात्रितमः ॥
ज्योतिरहः पुनरस्मिन् संभजते तत्प्रतिस्पर्द्धि ॥ ११ ॥
ऐन्द्रं ज्योतिरहस्तत् तमसाढ्या वारुणी रात्रिः ॥
शोणान्ते हरिदन्ते ज्योतिषि संधीयते कालः ॥ १२ ॥
इन्द्रवरुणकृतरूपेऽहोरात्रे पुनरहोरात्रः ॥
अन्यः प्रविशति सोऽग्नीषोमीयस्तत्कृतः सर्गः ॥ १३ ॥
हैमः प्रातः सवनं शोणो माध्यन्दिनं सवनम् ॥
धूम्रः सायं सवनं ज्योतिष्येकदिशि तदहराग्नेयम् ॥ १४ ॥
नीलः प्रथमो यामो मध्यमयामो हरिद्रात्रेः ॥
पीतस्तृतीययामः सौम्या रात्रिस्त्रियामेत्थम् ॥ १५ ॥

(४) पीताद्धैमान्तो वा सोमरसो भवति सप्तकलः ॥
अग्निः सप्तविधोऽस्मिन् भवति च कालादिकालान्तः ॥ १६ ॥
हिरण्यपीतान्तरवर्ण एवाग्निरूपमस्योभयतः प्रसारः ॥
कालस्य नाभौ तु निवर्ततेऽग्निः स एव चाग्ने प्रभवो गतिश्च ॥ १७ ॥
कालस्य नाभिः किल सोमरूपं तस्यापि तत्रोभयतः प्रसारः ॥
हिरण्यपीतान्तरिदं निवृत्तं स्तब्धोलक्षणौ तौ च विपर्ययेण ॥ १८ ॥

(५) सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रसुप्ता एकत्र लीनाः स्युरयं स कृष्णः ॥
सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रबुद्धा एकत्र दृष्टाः स्युरयं स शुक्लः ॥ १९ ॥
द्वावेव त्विह वर्णौ ज्ञेयौ कृष्णश्च शुक्लश्च ॥
कृष्णादन्ये सर्वे वर्णा इह शुक्लसंभवा ज्ञेयाः ॥ २० ॥
"शुक्रं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ॥
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु"

(ऋ. सं. मं. ६ । सू. ५८ । ऋ. १) ॥ २१ ॥

सिद्धान्तपत्थेवमयं महर्षेः सर्वेऽपि वर्णा इह सन्ति मायाः ।
द्वावेव वर्णावहनी तु मुख्यौ शुक्लश्च कृष्णस्तदहश्च रात्रिः ॥ २२ ॥

(६) सर्गः स एषामयमुच्यतेऽहोरात्रिस्तथैषां प्रलयस्य कालः ॥
निःशेषकृष्णप्रततिं वदन्ति ज्योतिस्तमश्चाखिलरूपनाशः ॥ २३ ॥

(७) स्पर्शोष्मभेदाद्द्विविधोऽग्नि शब्दः स्पर्शोऽपि शीतोष्णभिदा द्विधास्ति ॥
स्पर्शश्च शीतश्च स रात्रिधर्मोऽहर्धर्म उष्मा च तथोष्णता च ॥ २४ ॥

४—प्रकाशान्धकाराधिकारः ।

प्रकाशमेवाह्वोरिति प्रतीमस्तमस्तु रात्रिं न ततोऽस्ति रिक्तम् ॥
तमस्तु कृष्णाः पृथिवीमयूखाः शुक्ला मयूखा द्युमणेः प्रकाशः ॥ १ ॥
न हि ध्वान्तमीदृग् न यत्र प्रकाशः प्रकाशो न तादृग् न यत्रान्धकारः ॥
तमो वा प्रकाशोऽपि वा यत्र तत्र प्रतीमस्ततोऽपि प्रकर्षात् प्रकर्षम् ॥ २ ॥
अन्यः प्रकाशोऽस्ति यदा प्रकाशो निरुध्यते तर्हि नियम्य तत्र ॥
नित्यस्थितं भाति तमः स्वतोऽथ प्रकाशतश्चाभिभवे तमोऽपि ॥ ३ ॥
यस्तेजसोऽभाव इदं तमः स्यात् भावः स नेत्याहुरुलूकमुख्याः ॥
तमोऽपि भावस्तमसो हि शाकायन्यादयः रूपमिमां वदन्ति ॥ ४ ॥
स्याज्ज्योतिषः संभवतस्तु पूर्वं रूपं तमस्तस्य तमः प्रतिष्ठा ॥
यज्ज्योतिषोऽन्ते तम एव रूपं परायणं तेन तमोऽस्य मन्ये ॥ ५ ॥
सूर्ये प्रलीनेऽस्तमितेऽपधारितेऽकस्मात् तमो यद् विभवात्प्रदृश्यते ॥
मापूर्वमायाति तदस्ति तत्र हि ध्रुवं प्रशान्तं विभुनिरपक्रियम् ॥ ६ ॥
प्रकाशयोगात्तु तिरोभवत्यदो नैकान्ततो नश्यति तन्न नास्ति वा ॥
मन्दप्रभाति प्रभयोर्विशेषवद् मानात् प्रकाशेऽपि तमःस्थितिं विदुः ॥ ७ ॥
वर्षे प्रत्यक्षतमसि च वर्णे घनत्वेच तुल्यता दृष्टा ॥
अन्तरतमं तमस्तद् विभु सर्वत्र प्रतीयते नित्यम् ॥ ८ ॥

५—भावाभावाधिकारः ।

अभाव इत्युच्यत एष भाववत् प्रतीयमानस्तदसत् सदेव वा ॥
न नास्ति तस्मात् सदथासदेव तद् दिग्देशकालोद्भववस्त्वनन्वयात् ॥ १ ॥
अथ क्रियावत् सदिह प्रदृश्यते विश्वात्मना यत् परिवर्तते मुहुः ॥
कृष्णं तदप्यस्ति पुरा तु स्थितः सर्वाणि रूपाणि च रूपमस्य हि ॥ २ ॥
* यदुक्तमाथर्वणसंहितायां अथोदये रोहितरोहिणीये ॥
राज्या अहर्जन्म तदप्यमुष्या राज्या निसर्गस्थितिमाह नित्याम् ॥ ३ ॥
† यावज्जगत् तत् सदहर्विदुस्तत् तमस्तु रात्रिर्वदसत्पुरोक्तम् ॥
नाभ्यां पृथक् किञ्चिदिहास्ति तस्माद् यदात्मकाहोरात्रमिदं समस्तम् ॥ ४ ॥
या रात्रिरेषा तम एव तस्याः रूपं न लक्ष्मान्यदिहास्ति नाम ॥
क्रियाद्यभावात् तदुपेक्ष्य रात्रीमग्रेऽहरेवात्र निरूपयामः ॥ ५ ॥

६—सर्गप्रलयकल्पाधिकारः ।

(१) अनाद्यनन्तं ध्रुवमप्रतर्क्यं परायणं यज्जगतोऽस्य बीजम् ॥
अजं पुराणैरजरं यदाहुस्तद्ब्रह्म तं कालमहं वदामि ॥ १ ॥

---

* कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो रात्र्या वत्सोऽजायत । स ह द्यामधिरोहति रुहो रुरोह रोहितः [अथ. १३।२]

† ज्योतिर्वै गायत्री । तमः पाप्मा रात्रिः । [कौ. ब्रा. १७।६]

कालोऽयमर्थो जगतोऽस्य हेतुर्द्वे शुक्लकृष्णे भवतोऽस्य रूपे ॥
प्रत्यर्थमन्यान्य ऋतुश्च कालः स्वे स्वे हि काले प्रभवन्ति सर्वे ॥ २ ॥
भूतानि कालः पचतीह कालः प्रजा इमाः संहरते स कालः ॥
सुप्तेषु जागर्ति स एव कार्य्यं स कारणं यै दुरतिक्रमोऽयम् ॥ ३ ॥
अंतः स आदिर्जगतः प्रतिष्ठा नान्तोऽस्य नादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥
स एव कालस्तत एव सर्वं प्रजायते तत्र लयं प्रयाति ॥ ४ ॥
कालं तमेवं भगवानथर्वाङ्गिराः पुराऽथर्वणसंहितायाम् ॥
एकोनविंशे निजगाद काण्डे सूक्तं त्रिपञ्चाशमनूत्तरं च ॥ ५ ॥
[अथर्व सं. १९।५३—५४]

(२) स एव कालो द्विविधोऽस्त्यमूर्तो मूर्तश्च मुख्यस्तु तयोरमूर्तः ॥
अमूर्तकालक्रमतस्त्वनन्तब्रह्माण्डरूपप्रलयोदयाः स्युः ॥ ६ ॥
संभूय संभूय विनाशमेवं कालेन सूर्य्या अपि यान्त्यनन्ताः ॥
सूर्यस्थितिस्तत्र च शुक्लकालः सूर्य्यस्य नाशेन स एव कृष्णः ॥ ७ ॥

(३) यस्त्वेष मूर्तः प्रथितः स सूर्यः सूर्य्यादिकालावयवाः प्रथन्ते ॥
सूर्य्यो विभज्यैतदहश्च रात्रिं सृष्ट्वा मुहुः संहरतीह विश्वम् ॥ ८ ॥
शुक्लस्तु कालः प्रतिपद्यतेऽहः कृष्णोऽपरः काल इहास्ति रात्रिः ॥
अहर्भवेत्कर्म विचेष्टनाय निःशेषभूतस्वपनाय रात्रिः ॥ ९ ॥
अहस्तु सृष्टिः प्रलयस्तु रात्र्या अहः पुनः स्यात्पुनरेव रात्रिः ॥
इत्थं नु सृष्टिप्रलयावनन्तौ स्यातामहोरात्रविपर्य्ययेण ॥ १० ॥
भवत्यहोरात्रमनन्तभेदं प्रवच्मि तेषां चतुरः प्रभेदान् ॥
प्रधानतो मानुषपित्र्यदैवब्राह्माणि यान्यर्कवशाद्भवन्ति ॥ ११ ॥

(४) काष्ठा मताऽष्टादशभिर्निमेषैस्त्रिंशत्तु काष्ठा यदि सा कलैका ॥
त्रिंशत्कलाभिः क्षण एक एते चेद् द्वादशैकः स मतो मुहूर्तः ॥ १२ ॥
यद्वा निमेषैर्दशभिश्च पञ्चभिः काष्ठा भवेत् त्रिंशदिमाः कला भवेत् ॥
त्रिंशत्कलाभिस्तु मुहूर्त इत्यहोरात्रं भवेत् त्रिंशदिमे मुहूर्तकाः ॥ १३ ॥

२. इत्थं मुहूर्तं व्यभजन्तकेचित्केचित्पुनः प्राहुरितोऽपि सूक्ष्मम् ॥
तथाहि कालावयवानवोचत् स यार्कलिः पूर्वयुगे महर्षिः ॥ १४ ॥

* स्नेदायनैः पञ्चदशप्रमाणैः स्याल्लोमगर्तोऽप्यथ तैर्निमेषः ॥
तैरप्यनस्तैरपि तत्प्रमाणैः प्राणोऽथ तैस्तत्प्रमितैरिदानि ॥ १५ ॥

---

* दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । [१०८००] यावन्तो मुहूर्ताः— तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि [१६२०००] यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्वा एतर्हीणि [२४३००००] यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि [३६४५००००] यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणाः [५४६७५००००] यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽनाः, यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषाः, यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ताः, यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि ।, यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति । "एतद्धस्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः—सार्वभौमं मेघ वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥" [इति शतपथे १२ कां. १ प्र. १० ब्रा.] ॥

एताद्दृशैः त्रिंशत्प्रमाभिरेतैरेको मुहूर्तोऽपि च तत्प्रमाणैः ॥
भवन्त्यहोरात्रगता मुहूर्तास्त्रिंशत् ततोऽन्ये परिचिन्तनीयाः ॥ १६ ॥

३. संवत्सरे स्युर्दश वै सहस्राण्यष्टौ शतान्यप्यखिला मुहूर्ताः ॥ [१०८००]
रात्राण्यहर्ष्वेषु महाभृदङ्कवेदेषुमितया प्रमयन्ति प्राणाः ॥ १७ ॥
[५४,६७,५०,०००]

त्रिंशत्प्रमाणैस्तु यथा मुहूर्तैर्भवेदहोरात्रमिहैकमेवम् ॥
तत्त्रिंशता मास उदेति मासैः संवत्सरो द्वादशभिर्निरुक्तः ॥ १८ ॥
संवत्सरे द्वे अयने भवेतां विवस्वतो दक्षिणमुत्तरं च ॥
यथात्वहोरात्रमिदं द्विभागं संपद्यतेऽह्ना परया च रात्र्या ॥ १९ ॥
तथैव मासोऽपि भवेद् द्विभागो वर्द्धिष्णुपक्षापरपक्षरूपः ॥
संवत्सरोऽप्येवमयं द्विभागस्तौ तेषु भागावपि शुक्लकृष्णौ ॥ २० ॥
इदं त्वहोरात्रमिहास्ति मानुषं संवत्सरोऽप्यास्ति समानुपस्तथा ॥
एतत्प्रधानं प्रथमं निदर्शनं तस्यानुकृत्यैव पराणि भावयेत् ॥ २१ ॥

४. पित्र्यं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषान्मासाद्दमामध्यदिनं निरूप्यते ॥
या पौर्णमासी किल मानुषे जने स स्यान्निशीथः पितृलोकवासिनाम् ॥ २२ ॥
दैवं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषाब्दं निशीथः किल दक्षिणायने ॥
अन्त्यं दिने मध्यदिनं भवेदिहोत्तरायणेऽन्त्यं दिनमित्यमूहताम् ॥ २३ ॥
संवत्सराणामिह मानुषाणां षष्ट्युत्तरा या त्रिशती ततः स्यात् ॥
संवत्सरो दैवत एक इत्थं प्राहुः त्वहो वक्त्यथ देववर्षात् ॥ २४ ॥

(५) दिव्यं कलिर्वर्षसहस्रमेकं द्वे द्वापरस्त्रीणि तु तानि तत्र ॥
त्रेताथ चत्वारि कृतं शतानि तावन्ति पूर्वत्र परत्र सन्धिः ॥ २५ ॥
शतानि तु द्वादशवत्सराणां कलिस्ततो द्वापर एष वेद्धि ॥
त्रेता यदित्रिर्हि चतुः कृतं स्यात् पूर्वे कृतं स्यात्कलिरन्ततः स्यात् ॥ २६ ॥
इत्थं चतुर्भिस्तु युगैरिहैकं दिव्यं युगं द्वादशभिः सहस्रैः ॥
संवत्सरैः संमितमस्ति तावत्कालेन सूर्यैककरो निरेति ॥ २७ ॥

(६) द्विव्यैर्युगैस्तेन सहस्रसंख्यैः कल्पो भवेद्ब्राह्ममहस्तदेणम् ॥
कालेन तेनैव सहस्ररश्मिर्यात्यस्तमित्यस्ति हि भूतरात्रिः ॥ २८ ॥
कोटिस्तदा दैववत्सराणामेका भवेद्विंशतिलक्षयुक्ता ॥
[१२०००००० देववर्ष. कल्पः]
एतावता ब्रह्मदिनाख्यकल्पः स्यात् तावतैवास्य निशाख्यकल्पः ॥ २९ ॥
मर्त्यक्रमेणास्य विभागमित्थं कुर्याच्चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च ॥
* बिन्दुत्रयं चेति कलेः प्रमाणं द्विस्त्रिश्चतुश्चेति युगान्तराणि ॥ ३० ॥
अधो चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च चत्वार एवोत्तरबिन्दवश्च ॥
तत्संमितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते दिव्ययुगस्य कालः ॥ ३१ ॥
[४३२०००० दिव्ययुगम्]

---

* [४३२००० कलि ८६४००० द्वापरः १२९६००० त्रेता १७२८००० कृतम्]

अथो चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च सप्तस्युरत्रोत्तरबिन्दवश्च ॥
तत्सम्मितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते ब्रह्मदिनप्रमाणम् ॥ ३२ ॥

[४३२०००००००० कल्पः]

ब्राह्मं त्वहः स्यादिह यत्प्रमाणं तावत्प्रमाणैव च ब्रह्मरात्रिः ॥
अहश्च कल्पोऽथ निशा च कल्पस्ताभ्यामहोरात्रविधिर्विधेः स्यात् ॥ ३३ ॥
विश्वस्य यद्ब्रह्मदिने प्रवृत्तिर्निवृत्तिरस्याथ दिनात्यये यत् ॥
ब्राह्मं त्वहस्ते न हि सृष्टिकालो ब्राह्मी तु रात्रिः प्रलयस्य वेला ॥ ३४ ॥
कल्पादिकाले ह्यहरागमेऽस्मिन्नव्यक्ततो व्यक्तय उद्भवन्ति ॥
रात्र्यागमे चापरकल्पकालेऽव्यक्ते हि तत्रैव लयं प्रयान्ति ॥ ३५ ॥
अनन्त एव क्रमते स भूतग्रामस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहः ॥
विलीय रात्र्यागमने पुनः सोऽहरागमे प्राग्वदुदेति भूयः ॥ ३६ ॥
कालस्य चाव्यक्तदशैव रात्रिर्व्यक्तं तु रूपं ह्यहरेव तस्य ॥
(७) * अहः प्रतिष्ठा त्वहरेव सृष्टिः सृष्टेश्च रात्र्येव परायणं स्यात् ॥ ३७ ॥
तमस्तु रात्रिस्तमसोऽपनोदं वैश्वानरोऽग्निर्व्यदधात् स्वयम्भूः ॥
अहस्तदासीद्द्विविधं च शुक्लं कृष्णं भरद्वाज इति प्रवक्ति ॥ ३८ ॥
† (८) "अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥
वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्ज्योतिषाऽग्निस्तमांसि ॥ ३९ ॥

[मं. ६ । सू. ९ । ऋ. १]

(९) अहो विभागे कलिता मुहूर्ता भवन्ति यत्पञ्चदशैव तस्मात् ॥
ब्राह्मेऽह्नीहाप्युचितामुहूर्तास्तथैव ते पञ्चदशैव किन्तु ॥ ४० ॥

---

* " रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते । अह्ना प्रतितिष्ठन्ति । (तै. ब्रा. २।१।२) ॥ इति श्रुतौ रात्र्याः सृष्टिहेतुत्वमर्वाचीनाहोरात्रपरम् । "आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः" इति तत्रैवोक्तेः । कल्पाहोरात्रपक्षे तु अहरेव प्रतिष्ठा च सृष्टिश्च । "ब्राह्मं पुण्यमहर्यच्च सृष्ट्युत्पादनकारकम् । वेद-वृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः"—इति पुण्याहवाचनस्मृतेः ॥

† अहश्च कृष्णमिति सामानाधिकरण्यादह:शब्दो रात्रिवचनः । तमसा हि रात्रिः कृष्णवर्णा, अर्जुनं शुक्लं सौरेण तेजसा । वेद्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः इमे रजसी जगद्रञ्जयती अहनी द्यावापृथिव्यौ वा विविधं पर्य्यावर्तेते । एतच्च प्रत्यावर्तनं वैश्वानरकर्म्मणा वेदितव्यम् । स हि वैश्वानरोऽग्निः प्रवर्द्धमानो राजेव ज्योतिषा तेजसा तमांसि अवातिरद् व्यनाशयत्—इति सायण-भाष्यम् ॥ [८।१।११] * ॥ अथवा अहरित्यंशवचनः । सूर्यो हि प्रत्यहमुदयद्वयावच्छिन्न-कालेन यावदाकाशमतिक्रामन् दृश्यते स एकोंऽशः. तेषामंशानां षष्ट्युत्तरत्रिशत्येदमाकाशमण्डलं पर्य्याप्नोति । तद्भोगकालः संवत्सरः । तत्र चाह्नां षष्ट्युत्तरत्रिशती संपद्यते । तस्मादंशोऽयमहः शब्दः सिद्धः । एकैकस्य च तस्यांशस्य द्वौ भागौ भवतः । एकस्तमोमयः कृष्णः । परः प्रकाशमयः शुक्लः तेनैकमहरेव कृष्णं शुक्लं चेति व्यपदिश्यते । शुक्लकृष्णयोरङ्गत्वादहर्भागयोरजनद्व्यत्वव्यप-देशः द्यावापृथिव्योर्वा रजः शब्दो वेदे प्रसिद्धः । दिवः सूर्यस्य सांमुख्याच्छुक्लं पृथिव्याध्यवच्छे-दात्कृष्णमिति द्यावापृथ्वीभूलकत्वादहर्भागयोरजः शब्दः । वेद्याभिः वेदक्रियाभिः यज्ञो हि वेदक्रियाः । ततो हि पृथ्वीपरिवर्तनं श्रूयते-यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तयदिति मन्त्रवर्णात् ॥

अस्मिन् सहस्रे विभवन्ति नैते व्यूहा यतः पञ्चदशेति हेतोः ॥
चतुर्दशव्यूहविधानमिष्टं यः शिष्यते पञ्चदशः स भागः ॥ ४१ ॥
ब्राह्मह्नीमांस्तु मुहूर्तभागान् मन्वन्तराणीति वदन्ति नाम्ना ॥
मन्वन्तराणीह चतुर्दश स्युर्ब्राह्मेऽह्नीमे हि मुहूर्तरूपाः ॥ ४२ ॥
एकैकमन्वन्तरगानि विद्यात् तत्रैकसप्तत्यभिसंमितानि ॥
युगानि दिव्यानि ततो विभागो विज्ञायते ब्राह्मदिनस्य सम्यक् ॥ ४३ ॥
स्वायंभुवं स्यात्प्रथमं ततोऽन्यत् स्वारोचिषं चोत्तमतामसे च ॥
स्याद्रैवतं चाक्षुषमन्यदस्माद्वैवस्वतं सप्तममामनन्ति ॥ ४४ ॥
अन्ये तु सावर्ण्य एव सप्त स्युरुत्तरार्द्धेऽह्नि चान्तरेशाः ॥
ते चार्कदक्षाभिधब्रह्मधर्मरुद्राख्यदेवेन्द्रपदैः प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥
य उत्तमः स क च रौच्य उक्तः स भौत्य उक्तः क च तामसो यः ॥
मन्वन्तराणां च तदित्थमुक्तान्येतानि नामानि चतुर्दशानाम् ॥ ४६ ॥
ब्राह्मं त्वहोरात्रमिह हि कल्पं तत्त्रिंशता ब्राह्म उदेति मासः ॥
तत्कल्पनामानि वदन्ति केचित्पौराणिकास्तानि विनिर्दिशामि ॥ ४७ ॥
तौ श्वेतवाराहकनीललोहितौ स वामदेवोऽथ रथन्तरोऽपि च ॥
स रौरवः प्राण उतो बृहत्तथा कंदर्पसत्या वयमीशानोऽपि च ॥ ४८ ॥
ध्यानश्च सारस्वत इत्युदानः स गारुडः कौर्म इहादिपक्षे ॥
स नारसिंहोऽथ समानकल्पोऽप्याग्नेयसोमावथ मानवश्च ॥ ४९ ॥
तत्पुरुषश्चाथ विकुण्ठलक्ष्मी सावित्रिका घोरवराहसंज्ञाः ॥
वैराजगौर्यौ च महेश्वरश्च स्यात्पैत्र्यकल्पोऽपि च कृष्णपक्षे ॥ ५० ॥
कृष्णे तु सोमप्रमुखाष्टकल्पकस्थानेऽस्ति संज्ञासु विपर्ययः क्वचित् ॥
वाराहघोरावथ सोममानवौ स्तुतौ विकुण्ठार्चिषलक्ष्म्य इत्यपि ॥ ५१ ॥
यः कूर्मकल्पः स हि पौर्णमासी यः पित्र्यकल्पः स भवेदमा च ॥
त्रिंशत्तु कल्पा यदि मास एकस्ते द्वादश ब्रह्मण एकवर्षम् ॥ ५२ ॥
शतं तु वर्षाणि जगत्प्रसृष्टेः स्थास्यायुरूर्ध्वे महती विनष्टिः ॥
इत्याहुरेके न तथानुमन्ये सोऽनाद्यनन्तो हि जगत्प्रवाहः ॥ ५३ ॥

(१०) ब्राह्मे विदुर्वर्षशते प्रवृत्ते पञ्चाशदब्दान्यतिवाहितानि ॥
अथैकपञ्चाशमिदं तु वर्षं तत्रापि मास प्रथमोऽयमस्ति ॥ ५४ ॥
शुक्ले तु पक्षे प्रथमं दिनं यत् स श्वेतवाराह इहाद्यकल्पः ॥
तत्रादौ मन्वन्तरषट्कमाद्यं गतं पुनः सप्तममेतदस्ति ॥ ५५ ॥
अत्रापि दिव्यानि युगानि भुक्तान्याचक्षते सप्त च विंशतिं च ॥
प्रवर्तमाने तु चतुर्युगेऽष्टाविंशे कलिः संप्रति वर्ततेऽयम् ॥ ५६ ॥
अथात ऊर्ध्वं यदा त्रयोदश त्रिंशच्च भोक्ष्यन्ति चतुर्युगान्यपि ॥
तदा भवेन्मध्यदिनं ततः परं सावर्णिमन्वन्तरमुत्प्रवर्त्स्यति ॥ ५७ ॥

(११) तत्रास्य हि ब्रह्मदिनस्य कालः कियानतीतोऽप्यवशिष्ट यावत् ॥
इत्यर्थमुत्प्रेक्षयितुं प्रमाणं मनुष्यवर्षैरुपकल्पयामि ॥ ५८ ॥

त्रिंशत्तु कोट्यः सह सप्तषष्टिलक्षैस्तथैव द्व्ययुतैरुपेता ॥
मन्वन्तरे मानुषहायनानां भवन्ति ताः षड्गुणिता अतीताः ॥ ५९ ॥
खखाभ्रखद्वित्रिखवेदहस्तीन्दुसंमितैर्मानुषवर्षजातैः ॥
मन्वन्तराणां भवतीह षण्णां प्रमाणमेतावदिह व्यतीतम् ॥ ६० ॥
कोट्यः सहैकादशवत्सराणां षट्षष्टिलक्षैरयुतैश्चतुर्भिः ॥

(११६६४००००)

चतुर्युगानां गिरिदिग्गं मितानां संपद्यते मानमिदं च भुक्तम् ॥ ६१ ॥
अष्टौ सहस्राण्ययुते पुनर्द्वे लक्षाण्यथो सप्तदशेति सत्यम् ॥

(१७२८०००)

स्यात् षट्सहस्रैश्च नवायुतैश्च त्रेता सह द्वादशलक्षवर्षैः ॥ ६२ ॥

(१२९६०००)

स्याद् द्वापरोऽपि प्रमितोऽष्टलक्षैस्तथा चतुः षष्टिसहस्रवर्षैः ॥

(८६४०००)

कलेः पुनः पञ्चसहस्रवर्षाण्यथातियातानि वदन्ति वृद्धाः ॥ ६३ ॥

(५०००)

एषां पुनः संकलना कृता चेद्विज्ञायतेऽद्यावधिसृष्टिकालः ॥
खपञ्चरामेषुगजाभ्रषड्गोचन्द्रोन्मितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६४ ॥

(१९६०८५३०००)

शैलाद्रिगोचन्द्रमितास्तु वत्सरा अद्याप्यगुर्विक्रमराजकालतः ॥
द्विवेदनागैकमिताः शकाब्दका गोचन्द्रगोचन्द्रमितेशवत्सराः ॥ ६५ ॥
यस्याष्टपञ्चाशदगुश्च वत्सरा जातस्य यो मत्स्यमहीमहेश्वरः ॥
यस्यास्मि धर्माधिकृत स सांप्रतं विराजते माधवसिंहभूपति ॥ ६६ ॥
खखाभ्रसप्तद्विचतुर्मिताब्दैः शेषैः कलेः शेषचतुर्युगानाम् ॥ (४२७०००)
खपञ्चखाङ्काद्रिशरेभचन्द्रैरब्दैर्भवेदर्द्धदिनस्य पूर्तिः ॥ ६७ ॥

(१८५७९००००)

खखाभ्रखाब्ध्यभ्रनगाब्धिचन्द्रद्विसंमितैरूर्ध्वदिनार्द्धवर्षैः ॥

(२१४७०४०००००)

खखाभ्रखद्व्यङ्कशरद्विमानैर्वर्षैस्तु सान्ध्यैरिह कल्पपूर्तिः ॥ ६८ ॥

(२५९२००००)

एषां पुनः संकलना कृता चेत् सिद्धोऽवशिष्टोत्तरसृष्टिकालः ॥
खखाभ्रसप्ताब्धिकुगोशरत्रिद्विसंमितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६९ ॥

(२३५९१४७०००)

तदित्थमुक्ता बहुभिः पुराणैः सृष्टिव्यवस्था दिनरात्रिक्लृप्ता ॥
तस्यां गतानागतकालयोर्या दृष्टिः कृतार्थैर्यदृशैव सा स्यात् ॥ ७० ॥
खं खं खमभ्रं वियदभ्रखाद्वित्रिवेदमित्थं मितिरेककल्पे ॥ (४३२००००००)
संवत्सराणामिह मानुषाणामहश्च रात्रिश्च विधेस्तथा स्यात् ॥ ७१ ॥
अथाहुरेके दिवसैस्तु सप्तभिर्ब्रह्माखिलं विश्वमिदं ससर्ज ह ॥
तान् सप्तकल्पानपि चक्षते पृथक् पौराणिकाः किन्तु न वैदिका विदुः ॥ ७२ ॥

वार्कलिनाम्न ऋषेर्मते—

१५ स्वेदायनानि ... ... १ लोमगर्तः
१५ लोमगर्ताः ... ... १ निमेषः
१५ निमेषाः ... ... १ अनः
१५ अनाः ... ... १ प्राणः
१५ प्राणाः ... ... १ इदम्
१५ इदानि ... ... १ एतर्हि
१५ एतर्हीणि ... ... १ क्षिप्रम्
१५ क्षिप्राणि ... ... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ... ... १ अहोरात्रम्

पुराणकारमते—

१५ निमेषाः ... ... १ काष्ठा
३० काष्ठाः ... ... १ कला
३० कला ... ... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ... ... १ अहोरात्रम्

अमरमते—

१८ निमेषाः ... ... १ काष्ठा
३० काष्ठाः ... ... १ कला
३० कलाः ... ... १ क्षणः
१२ क्षणाः ... ... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ... ... १ अहोरात्रः
३० अहोरात्राः ... ... १ मासः
१२ मासाः ... ... १ संवत्सरः

साधारणमते

१५ कलाः ... ... १ घटी
२ घट्यौ ... ... १ मुहूर्तः
१५ मुहूर्ताः ... ... १ अहः
२ अहनी ... ... १ अहोरात्रम्
१५ अहोरात्राः ... १ पक्षः
२ पक्षौ ... ... १ मासः
६ मासाः ... ... १ अयनम्
२ अयने ... ... १ संवत्सरः

क्रमः	कल्पे मन्वन्तराणि	मन्वन्तरे दिव्ययुगानि	
१	स्वायम्भुवम् ...	७१	...... ७१
२	स्वारोचिषम् ...	७१	...... १४२
३	उत्तमम् ...	७१	...... २१३
४	तामसम् ...	७१	...... २८४
५	रैवतम् ...	७१	...... ३५५
६	चाक्षुषम् ...	७१	...... ४२६
७	वैवस्वतम् ...	७१	...... ४९७
८	सूर्य्यसावर्णिः ...	७१	...... ५६८
९	दक्षसावर्णिः ...	७१	...... ६३९
१०	ब्रह्मसावर्णिः ...	७१	...... ७१०
११	धर्म्मसावर्णिः ...	७१	...... ७८१
१२	रुद्रसावर्णिः ..	७१	...... ८५२
१३	देवसावर्णिः ...	७१	...... ९२३
१४	इंद्रसावर्णिः ...	७१	...... ९९४
१५	सन्ध्या	६	...... १०००

त्रिंशत्कल्पास्त्रिंशद्दिनान्येको ब्रह्ममासः

शुक्लपक्षः	कृष्णपक्षः
१ श्वेतवाराहः	१ नारसिंहः
२ नीललोहितः	२ समानः
३ वामदेवः	३ आग्नेयः
४ रथन्तरः	४ सौम्यः
५ रौरवः	५ मानवः
६ प्राणः	६ तत्पुरुषः
७ बृहत्	७ वैकुण्ठः
८ कन्दर्पः	८ लक्ष्मी
९ सत्यः	९ सावित्री
१० ईशानः	१० अघोरः
११ व्यानः	११ वराहः
१२ सारस्वतः	१२ वैराजः
१३ उदानः	१३ गौरी
१४ गारुडः	१४ महेश्वरः
१५ कौर्मः	३० पितृकल्पः

	युगानि	सन्धिकालः	मध्यकालः	संध्यांशाः	समष्टिः
दैवतवर्षमानानि	सत्ययुगम्	४००	४०००	४००	४८००
	त्रेतायुगम्	३००	३०००	३००	३६००
	द्वापरयुगम्	२००	२०००	२००	२४००
	कलियुगम्	१००	१०००	१००	१२००
	चतुर्युगम्	......	......	......	१२०००
	दिनकल्पः	......	......		१२० ०००००
	रात्रिकल्पः	......	......		१२० ०००००
मानुषवर्षमानानि	सत्ययुगम्	...	...		१७२८०००
	त्रेतायुगम्	...	...		१२९६०००
	द्वापरयुगम्	...	...		८६४०००
	कलियुगम्	...	...		४३२०००
	चतुर्युगम्	...	...		४३२००००
	दिनकल्पः	...	...		४३२०००००००
	रात्रिकल्पः	...	...		४३२०००००००

एकस्मिन् मन्वन्तरे मानुषवर्षाणि ३०६७२००००

षट्सु मन्वन्तरेषु मानुषवर्षाणि १८४०३२००००

सप्तविंशतिर्दिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि ११६६४००००

सत्ययुगे मानुषवर्षाणि १७२८०००

त्रेतायुगे मानुषवर्षाणि १२९६०००

द्वापरयुगे मानुषवर्षाणि ८६४०००

कलेर्भुक्तानि मानुषवर्षाणि ५०००

अद्यावधिसृष्टेर्भुक्तकालः १९६०८५३०००

कलेर्भोग्यानि मानुषवर्षाणि ४२७०००

त्रिचत्वारिंशद्दिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि १८५७६००००

उत्तरदिगार्द्धे सप्तमन्वन्तराणां वर्षाणि २१४७०४००००

चतुर्दशमन्वन्तरान्ते सन्धिकालः २५९२००००

अद्यप्रभृतिसृष्टेर्भोग्यकालः २३५९१४७०००

पुराणमते निमेषाः		अमरमते निमेषाः		वार्कलिमते निमेषाः	
काष्ठा ...	१५	काष्ठा ...	१८	अनः ...	१५
कला ...	४५०	कला ...	५४०	प्राणः ...	२२५
मुहूर्तः ...	१३५००	क्षणः ...	१६२००	इदम् ...	३३७५
		मुहूर्तः ...	१९४४००	एतर्हि ...	५०६२५
				क्षिप्रम् ...	७५९३७५
				मुहूर्तः ...	११३९०६२५

द्यावापृथिव्यधिकारः ।

१—जगन्ति नानाप्रलयोदयाभ्यां भवन्त्यहोरात्रमिदं पृथग्वत् ॥
द्यावापृथिव्यः प्रतिविश्वमन्तर्हिता अहोरात्रपदानि तानि ॥ १ ॥
चिन्मण्डले वैद्युतमण्डलात्परागापोमयं वारुणमण्डलं हितम् ॥
तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलात्पराग्घिरण्मयं भास्करमण्डलं त्विदम् ॥
तस्मिन् भृगोर्मण्डलतः परागिदं भूमण्डलं चाङ्गिरसा कृतोदरम् ॥
तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलं हितं चन्द्राख्यमित्थं जगदेकमिष्यते ॥ ३
एषां द्वयोर्द्व्योरपि महत्तु मण्डलं द्यौः स्यात् पृथिव्यान्त्वरमण्डलं लघु ॥
त्रिषस्तु यावत् पृथिवीमिहैकवद् द्यावापृथिव्यौ बहुधा तु ते मते ॥ ४ ॥
चिद् द्यौः पृथिव्यस्ति हि वारुणं पदं द्यौर्वारुणं सूर्यपदं पृथिव्यपि ॥
द्यौः सूर्यं एषा पृथिवी पृथिव्यसौऽप्यत्रापि ते द्वे बहुधा विभावयेत् ॥ ५
यद् विश्वमेतत्प्रतिभाति तस्मिन् द्यावापृथिव्यो बहवो निविष्टाः ॥
तासामिमां भूमिममुं च सूर्यं प्रस्तुत्य लोकत्रयमुल्लिखामि ॥ ६ ॥

२—द्यावापृथिव्याविह सृष्टिरूपे सा द्यौरहः सा पृथिवी तु रात्रिः ॥
द्यौरर्जुनीयं पृथिवी तु कृष्णा सन्ध्यान्तरिक्षं तदु लोहितं स्यात् ॥ ७ ॥
त्रैलोक्यमेतज्जगतोऽस्य योनिर्द्यौरेव सूर्यः पृथिवी तु भूमिः ॥
तयोरहोरात्रपदे निरूढे योनी हि ते एव तयोर्भवेताम् ॥ ८ ॥
सूर्यः सदा दीव्यति तेन स द्यौरहोति पृथ्वीमनु तेन चाह ॥
भूमिः पृथुत्वं हि गताऽखिलेभ्यः पृथ्वी ततः सा प्रथते प्रतिष्ठा ॥ ९ ॥
द्यौः प्राणितीयं तत एव तस्याः प्राणाः पराञ्चो हि न ते लभेरन् ॥
अत्रं यदीयं पृथिवी न रायाद्पानती तेन वदन्ति रात्रीम् ॥ १० ॥
द्यां जिन्वतीयं तु रथन्तरेण द्यौर्जिन्वतीमां बृहता तु पृथ्वीम् ॥
असूमियं जिन्वति नौधसेन श्यैतेन चासावपि जिन्वतीमाम् * ॥ ११ ॥
रथन्तरं यच्च विरूपपृष्ठं यच्छाक्वरं ते पृथिवीरसाः स्युः ॥
वाग् गौरथ द्यौरिति नामतस्ते पृथक् पृथिव्या श्रियमाक्रमन्ते ॥ १२ ॥
ज्योतिश्च गौरायुरिमे रसाः स्युः सूर्यस्य पृष्ठानि भवन्ति तेषाम् ॥
बृहच्च वैराजकरैवते च भाता इमेऽनुगतयोऽत्र पृथ्व्याम् ॥ १३ ॥
रथन्तरं यद् यदु वामदेव्यं यन्नौधसं ताः पृथिवीरसानाम् ॥
लोकत्रयाच्छन्दितमग्न्यः स्युर्द्यौर्नौधसेनास्ति रसेन पूर्णा ॥ १४ ॥
बृहद्दिवि प्रागथ वामदेव्यं श्यैतं ततोधस्त इमेत्र भागाः ॥
दिवो रसानामत एव पृथ्वी श्यैतेन पूर्णास्ति दिवो रसेन ॥ १५ ॥
हता दिवा नौधसभक्तिरस्याः श्यैतं तु पृथ्व्या विहिता धुमाक्तैः ॥
श्यैतं दिवे भूरथ नौधसं द्यौर्ददौ पृथिव्या इति ताण्ड्य आह ॥ १६ ॥ (७।१०)

---

* श म ब्रा १।१।३ (१।२।१) (तै ब्रा ब्रा १।१।८।३ (ताण्ड्य ब्रा० ७ । १० (५—८)

बृहत् परोक्षं खलु नौधसं यत् पृथ्वीरसैस्ते हि दिवो विकारा॰ ॥
श्यैतं परोक्षं तु रथन्तरं तत् शुक्ला॰ पशव्यास्त इहोपभागा ॥ १७ ॥
धूमेन तु द्यामिह जिन्वतीयं वृष्ट्या त्वसौ द्यौरपि जिन्वतीमाम् ॥
अधात्तु दैवं यजनं दिवीयं पशूनधाद् द्यौरपि वा पृथिव्याम् ॥ १८ ॥
अन्योन्यतोऽन्नं नियतं मही द्यौ क्षीणे भवेतां न कदाचिदेते ॥
आभ्यामहोरात्रपदश्रुताभ्यां भूत्वा तयोस्तिष्ठति विश्वमेतत् ॥ १९ ॥
• द्यौ सूर्य ऐन्द्रोऽस्ति स इन्द्र एवाग्नेयी तु पृथ्वी यमतोऽग्निरस्ति ॥
आहुस्ततश्चैन्द्रमहस्तथैवाग्नेयीन्तु रात्रीमिह तैत्तिरीयाः ॥ २० ॥
प्रजायते रात्रिमनु प्रजेयमह्ना पुन सा प्रतितिष्ठतीत्थम् ॥
(यदाहुरग्नेरिह सास्ति सृष्टि सा च प्रतिष्ठेन्द्र इति प्रविद्यात् ॥ २१ ॥
अह्ना विभक्तिर्भवतीह रात्री रात्र्या अभावेऽहरलक्षणं स्यात् ॥
नित्यं तदेकं त्वहरेव रात्रि प्रभक्तितोऽनेक विधत्वमेति ॥ २२ ॥
एकेन चाह्ना बहुभिस्त्वहोभि॰ स्रष्टाऽसृजत्तं समशेषमर्थम् ॥
यथा त्वहोभिर्बहुभि प्रसृष्टिस्तथोदितं यज्ञविधौ प्रविद्यात् ॥ २३ ॥
ज्योतींषि देवा दिवि ते निविष्टा भूतानि चाच॰ पृथिवीस्थितानि ॥
देवाश्च भूतानि च सृष्टय स्युर्भूतेषु देवा समधिष्ठिताः स्युः ॥ २४ ॥
अनेकधाराभिरितो दिवं च प्रयान्त्यथा यान्ति दिवश्च पृथ्वीम् ॥
पयोघृताद्या बहवो रसा यत् तद्धे भरद्वाजमहर्षिराह ॥ २५ ॥
: असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृत दुहाते सुकृते शुचिव्रते ॥
राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मेरेत सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २६ ॥
(ऋ. सं. ६ मं. ७० सू. २ ऋ.)

"आग्नेयी वै रात्रि । ऐन्द्रमह "–(तै ब्रा २।१।२)॥ रात्रिं वा अनुप्रजा प्रजायन्ते, अह्ना प्रतितिष्ठन्ति (तै ब्रा २।१।२)

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजला–समा इत्युक्ते॰ ।

) असश्चन्ती इति । असज्यमाने म्युदस्यन्त्यौ वा, बहुधारे उदकवत्यौ शुचिक्रिये द्यावा पृथिव्यौ सुकर्मकारिणे यजमानाय घृत सस्यादिसमृद्धिहेतूदक दुहाते ॥ हे रोदसी अस्य भूतजातस्य राजन्ती ईशाने युवाम् अस्मासु रेत प्रजननसमर्थं वीर्य्य सिञ्चतम् । यद् रेतो मनुष्येभ्यो हितं स्यात् ॥ इति यास्कसायणौ भूत ॥

) द्यौरिति । द्यौरादित्यो मे पालको अन्नदाता । अत्र दिवि नाभिभूतो भौमो रसोऽस्ति ततोऽन्नमन्नाद्रेतस्ततो मनुष्य इति परम्परया जनकत्वम् । बन्धिका चेयं पृथ्वी मातृ स्थानीया । ऊर्ध्वतानयो सर्वभक्षकयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये योनिर्निर्माणाश्रयमन्तरिक्ष मस्ति । अत्रान्तरिक्षे पिता सूर्य्य स्वरश्मिभि दुहितुर्दूरेति हिताया पृथिव्या वृष्ट्युदकलक्षण गर्भमधादिति सायण । वस्तुतस्तु नाभिर्बन्धुरिति मातापित्रो साधारण शब्द । अत्र दिवि पृथिव्या वा मम बन्धुर्नाभि॰ । उभाभ्यामहं बद्धोऽस्मी त्यर्थ । चमूशब्दो गणवाची प्रकृते आदित्यानङ्गिरसश्चाह । उत्तान ऊर्ध्वविस्तृत । स्थान सूत्रात्मा चान्तरिक्षस्थो योनि । चन्द्रो वाप योनि । अत्र सोमेऽन्तरिक्षे वा सूर्य्य पृथिव्या गर्भं धत्ते ॥

४—स्त्रियामिदं लोहितमग्निरूपमादित्यरूपं पुरुषेऽस्ति रेतः ॥
आत्मानमन्योन्यमभिप्रदाय संभूय चैतौ सृजतोऽत्र जन्तुम् ॥ २७ ॥
एतन्मते द्यौस्तु पिताथ माता पृथ्वीमतोऽस्यामखिलस्य नाभिः ॥
उत्तानचम्वन्तरतोऽस्य योनिस्तथेत्थते दीर्घतमा महर्षिः ॥ २८ ॥
"द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् ॥
उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ २९ ॥

(ऋ. सं. १ मं. १६४ सू. ३३ ऋ.)

द्यौष्ट्वा पिता पृथिवी माता जरामृत्युं कृणुतां संविदाने ॥
यथा जीवा अदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमाः ॥ ३० ॥

(अथ. २।५।२८।४)

द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ॥
विश्वेदेवा अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वियन्त" ॥ ३१ ॥

स्थिरचरविमर्शः

१—सूर्यः स्थिरस्तिष्ठति विश्वमध्ये चन्द्रेण साकं भ्रमतीह पृथ्वी ॥
इत्थं महर्षिर्भृगुरूचे स वामदेवश्च सवामदेव्यः ॥ ३२ ॥
प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे ॥
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश ॥ ३३ ॥

(ऋ. सं. ८ मं. १०१ सू. १४ ऋ.)

अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् ॥
अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ३४ ॥
यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ॥
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥ ३५ ॥

(ऋ. सं. १० मं. ८८ सू. ११ ऋ.)

सोमः पूषा च चेततुर्विश्वासां सुक्षितीनाम् देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ ३६ ॥

(सा. सं. पृ. २१२)

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ॥
सा कद्रीची कं स्विदर्धं परागात् क्वस्वित् सूते नहि यूथे अन्तः ॥ (१।१६४।१७)
यस्मो रविर्गौः पृथिवी यदं तत्कक्षा विभक्ता विभूतिस्तदुक्तैः ॥
इतः कदाचित् परतः कदाचित् सूर्यं परिक्रामति मध्यमं सा ॥ ३७ ॥
२—द्यावापृथिव्योस्तु यदाह रेणुः स्तम्भं मिथस्तेन गतिर्न पृथ्व्याः ॥
निषिध्यतेऽपि त्वनयोः सदैवान्तरं स्थिरं पश्यति सर्वदिक्षु ॥ ३८ ॥
इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः प्रैरयत् सगरस्य बुध्नात् ॥
यो अक्षेणेव चक्रियौ शचीभिर्विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥

(ऋ. सं. १० मं. ८९ सू. ४ ऋ.)

एवं पृथिव्याश्च दिवश्च वैश्वामित्रो यदाह स्थिरतां महर्षिः ॥
भूगस्यमार्गेस्थिरतामपेक्ष्यैतयोः समानान्तरतां तदाह ॥ ३९ ॥

समान्या * वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ॥
उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ५० ॥

(ऋ सं ३ मं ५४ सू ७ ऋ)

३—यथा च पृथ्वी परितोऽशुमन्तं भूयः परिक्राम्यति वत्सरेण ॥
तथा स्वनाभिं परितोऽह्नि सा पृथ्वी च सूर्यश्च परिक्रमेते ॥ ४१ ॥
नत्वेष जात्वस्तमुपैति नत्वेवोदेति यस्मिन्स्थित विश्वमध्ये ॥
वयं तु सूर्याभिमुखाः कदाचिद्दूमुखा कदाचिद्विमुखा भवाम ॥ ४२ ॥
अह्नोऽन्तमित्वा तु विपर्य्ययन्ते स्वमेव मन्यन्त इतस्तमस्तम् ॥
रात्रीमवस्ताद्दधते परस्तात् त्वह्नो यथास्थानमयन्तु सूर्य्य ॥ ४३ ॥
रात्र्यन्तमित्वा तु विपर्ययन्ते स्वमेव तेनोदितमाहुरेतम् ॥
अहस्त्ववस्ताद्दधते परस्ताद् रात्रिं यथा स्थानमयं तु सूर्यः ॥ ४४ ॥
इत्यैतरेयो भगवानुवाच स्फुटं ततः सिद्ध्यति भूविवर्तः ॥
पृथ्वी विवर्तेत न चेत् तदानीं न स्यादहोरात्रविपर्ययोऽयम् ॥ ४५ ॥
गोसूक्तिनाऽदर्शयत चाश्वसूक्तिना काण्वायनेनाद्भुतयुक्तिरत्र सा ॥
यथा स्वनाभिं परितो विवर्तते पृथ्वीयमह्ना नियतान्तरिक्षगा ॥ ४६ ॥
यत्र इन्द्रमवर्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥
वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ४७ ॥
व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥
उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः । अर्वाञ्चं नुनुदे वलम् ॥ ४८ ॥
४—विवर्तते यद्वदियं तु पृथ्वी विवर्तते यद्वदयं च सूर्यः ॥
तत्राहनी भिन्नपदे चलते तथा ह्यवोचद् भगवानगस्त्यः ॥ ४९ ॥
कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः को विवेद ॥
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ ५० ॥
एवं भरद्वाजमहर्षिराद्योऽप्युवाच तं नाम विवर्तवादम् ॥
किन्त्वेष पृथ्व्या अथवार्कपृथ्व्योर्द्वयोरितीहोभयथैव भाति ॥ ५१ ॥
अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥
वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ ५२ ॥
कृष्णादहर्वा रविरर्जुनाहर्वा द्यावापृथिव्यौ रजसी इमे ते ॥

---

* समान्या इति समानभावापन्ने पृथक् स्थिते विदूरावसानवत्यौ आत्मद्वत्कर्मभवयोः इमे द्यावापृथिव्यौ स्थिरे अचले स्थाने तस्थतुः । अपि च—तरुण्यौ भगिन्याविवैते भवन्ती । अनन्तर द्वन्द्वनामभिरुच्येते । उर्वी पृथ्वी बहुले दूरे अन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीन्युभयोर्द्वन्द्वनामानि ॥ स्वतोऽविरोधा सरन्ती कुलान्तरं गच्छन्ती स्वसा । एते अप्यन्योन्यतः सरन्त्यौ तथापि मिश्रितामिश्रिते भवन्ती इमे अचले स्थाने तिष्ठत इत्येव सचरन्त्योरेव नियतान्तरतो योगमनयोः प्रदर्शयन्ति ॥ एतदभिप्रायेणैव चाहुः — समान्यौ वियुते इति । अनेन च सचरन्त्योरनयोः सर्वदा समानान्तरत्व सूचयन्ति ॥

विवर्तमाने रजसी ततोऽभूत् वैश्वानरोऽग्निः स तमो निहन्ति ॥ ४३ ॥
यदा भरद्वाज उवाच पृथ्वी रजोऽहरेकं नदिद द्विधाऽभूत् ॥
शुक्लं च कृष्णं च तदर्द्धमर्द्धं पर्यायतो आयत एनदग्रे ॥ ४४ ॥

पृथ्वीसूर्य्ययोः पौर्वापर्य्यविचारः

१—द्यौः सूर्यरूपा तपनीह या वा पृथ्वी प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठनीयम् ॥
का तत्र पूर्वा कतरा पराभूदित्थं विपृच्छास्ति विदां समाजे ॥ १ ॥
तत्राग्निहोत्रे किल याज्ञवल्क्यः प्रवक्ति पृथ्वी समभूदिहाद्यः ॥
*प्रजापतिस्तत्र य आस तस्मात् पृथ्वी रसोऽग्रेऽग्निरजायतास्मात् ॥ २ ॥
प्राणः प्रजापत्यभिधोऽग्र आसीत् तथाग्निना तन्महिमाऽभयद्वाक् ॥
वाचेऽर उत्पाद्य तदप्सुविष्टः पृथ्वीं ससर्जौधिरभूदिहाग्निः ॥ ३ ॥
आसीदियं वै पृथिवी तदा काल्वालीकृता नौषधिरत्र पृथ्व्याम् ॥
आसीत्तदानीं न वनस्पतिर्या प्रजापतिं भोक्तुमगात् ततोऽग्निः ॥ ४ ॥
प्रजापतेर्याम् महिमा स यः स्वः सोऽप्यपचक्राम ततोऽग्नयेऽस्मै ॥
इहौषधिः सोऽन्नमभूत् ततो वाग् भूयोपचक्राम स एव सूर्यः ॥ ५ ॥
तस्मादयं वायुरभूत् तदित्थं पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥
बृहस्पतेश्चाप्यदितेर्मतेऽसौ पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥ ६ ॥
पुत्रं परस्तात् पितरं स्ववस्तादपि भरद्वाज इहानुवक्ति ॥
तथाग्निपुत्रो वदते स केतुर्वैश्वानराग्नेरविरुद्धवर्द्ध ॥ ७ ॥
नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ॥
कस्य स्वित् पुत्र इह वक्त्वानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥ ८ ॥

[ऋ. सं. ६ मं. ६ सू.]

प्राग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥ १ ॥

[ऋ. सं. १० । १५६]

---

*प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । सऐक्षत—कथं नु प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत । सोऽग्निमेव मुखाज्जनयांचक्रे । तद् यदेनं मुखादजनयत तस्मादन्नादोऽग्निः । स ऐक्षत प्रजापतिः—अन्नाद वा इममात्मनोऽजीजने यदग्निम् । न वा इह मदन्यदन्नमस्ति यं वा अयं नाद्यादिति । काल्वाली कृता हैव तर्हि पृथिव्यास । नौषधय आसुर्न वनस्पतयः । तदेवास्य मनस्यास । अथैनमग्निर्व्यात्तेनोपपर्यावर्त । तस्य भीतस्य स्वो महिमापचक्राम । वाग् वा अस्य स्वो महिमा वागस्यापचक्राम । स आत्मन्नेवाहुतिमीषे स उदमृष्ट । तत्र विवेद घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वा—उभयं हत्वेव तत्पय एव । सा हैनं नाभिराधयांचकार । केशमिश्रेव हास । तां व्यौक्षद् ओषधयेति । तत ओषधयः समभवन् ॥ स द्वितीयमुदमृष्ट तत्रापरामाहुतिं विवेद घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वा । सा हैनमभिराधयांचकार । सोऽजुहोत् । तत एव उदियाय य एव तपति । ततोऽयं प्रबभूव—योऽयं पवते । तत एवाग्निः पराङ् पर्यावर्त स हुत्वा प्रजापतिः प्र चाजायत—अत्स्यतश्चाग्नेर्मृत्योरात्मानमत्रायत ॥ [शत. २ कां. २ प्र. २ ब्रा.]

परे ब्रुवन्तीह पुराभवद् द्यौस्ततः पृथिव्यस्ति यतस्त्रिधाग्निः ॥
तथामभूदुत्तमतोऽयमग्निर्यो मध्यमो यः प्रथमः प्रतीतः ॥ १० ॥
आकाशवाय्वग्निजलक्षितीनां क्रमेण सृष्टिं वदतां न पृथ्वी ॥
प्राक् सूर्यतः संभवतीति हेतोरग्नेरयं सृष्टिरभूत् ततोऽस्याः ॥ ११ ॥
स भौवनः प्राह तु विश्वकर्म्मा द्यावापृथिव्यौ सह ते अभूताम् ॥
गर्भे यथा संभवतीह जन्तोर्गशीर्षमापादतलं सहैव ॥ १२ ॥
*इमौ सहैवासतुरेतदग्रे लोकौ न तु द्यौः पृथिवी पृथक् स्तः ॥
काले कुतश्चिद् वियतोस्तयोर्योऽन्तरावकाशस्तदिहान्तरिक्षम् ॥ १३ ॥
इत्थं विदुस्तैत्तिरयश्च पूर्वे स याज्ञवल्क्यश्च तथा ब्रवीति ॥
तेषां मते लोकमिदं त्रिधाऽभूद्देयं तथासौ वियदन्तरिक्षम् ॥ १४ ॥
यन्मण्डलं सौरमहोऽस्ति तस्य ग्रहा अनेके परितः क्रमन्ते ॥
पर्य्येति योऽन्त्यो ग्रह एषु तावन्मितः कदाचिद् रविकाय आसीत् ॥ १५ ॥
ज्योतिश्चय(स्मा रविरेव तावान् विवर्तमानः स गतेरसाम्यात् ॥
विच्छेदयंस्तीव्रगतिं निजान्त्यरन्तरं ग्रहं तेन विनिर्म्ममे स्वम् ॥ १६ ॥
तथैव चार्वाक् च तथैव चार्वाक्—इत्थं ग्रहांस्तान् बहुधा विधाय ॥
गृह्णाति तानात्मभवानिदानीमपि स्वपर्य्यन्तपथप्रचारान् ॥ १७ ॥
अल्पाल्पमात्रत्ववशादमीषां ज्योतिः क्रमाद्ध्रासमगाद् ग्रहाणाम् ॥
आत्यन्तिकाग्निक्षयतस्तु चन्द्रादयः क्रमाद् यान्ति विनाशमन्ते ॥ १८ ॥
इत्थं विदुः केपि सहैककायात् पृथ्वीषु जातास्ववशिष्यतेऽर्कः ॥
आरम्भणानां रजसां सहत्वाद् द्यावापृथिव्योः सह संभवोऽन्यः १९ ॥
"कतरा पूर्वा कतरा पराऽयोः कथा जाते कवयः को विवेद ।
विश्वं त्मना बिभृतो यद्ध नाम विवर्तेते अहनी चक्रियेव॥२०॥ ऋ. सं. १ मं. १६५ सू. १
इत्थं दुरूहत्वमुशन्ति पौर्वापर्य्येऽनयोः स्पष्टमृषिस्तु गृत्सः ॥
यद्वन्न सत्यं तदिहास्ति चिन्त्यं न स्वयं यावद् ध्रियते यथावत् ॥ २१ ॥
अथेतरेऽर्थांश्च इमे त्विदानीं पश्यन्ति *केचित्पुनरन्यथैव ॥
केतुश्च सूर्यश्च मही च चन्द्रः क्रमेण चत्वार इमे भवन्ति ॥ २२ ॥
वियत्यकस्मादयमग्निरेनं सोमं स्वदन् प्रज्वलिति प्रसह्य ॥
स आहरन् सोममतीव दिग्भ्यः क्रमाज्ज्वलत्पिण्डमधत्त नाभौ ॥ २३ ॥
ज्वालामयः पूर्वमभूत् स केतुर्ज्वालां स कृत्स्नां क्रमशः प्रगृह्य ॥
पिण्डात्मतां याति स भाति सूर्य्यः सर्वेऽपि केतुप्रभवा हि सूर्याः ॥ २४ ॥
क्रमेण सूर्य्योऽग्निरयं ह्रसित्वा क्षारं बहिर्भागत निधाय काये ॥
अन्तर्भवन् संकुचितक्रमोऽसौ ज्वालां जहातीति मवेदियं भूः ॥ २५ ॥

---

*द्यावापृथिवी सहास्ताम् । ते वियती अब्रूताम्—अस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति । यदमुष्या यज्ञियमासीत् तदस्यामदधात् । तदुदश्चन्द्रमसि कृष्णम् । (तै. सं. ५ । २ । ३ तै. ब्रा. १ । २ । ३ ताण्ड्य ब्रा. ७ । १०) अनया श्रुत्या पृथ्वीचन्द्रयोः सजातत्वं लभ्यते न तु पृथ्वी-सूर्य्ययोः । तथाप्यन्यत्र चन्द्रस्यान्तरिक्षवर्तित्वश्रवणादिह पृथ्वीसूर्य्ययोर्वियतोरेव वियत्त्वमभ्युपगच्छन्ति । अथवास्तु चन्द्रपृथिव्योरपि सृष्ट्यादौ सहावस्थानम् ॥

सोमोऽन्तरे यत्र चादित्यतोऽग्निर्भाम्यन् स सूर्य्यस्तपतीममश्नन् ॥
सोमो यदिद्धोऽन्ततोऽग्निरस्याः पृथ्व्या अतेजास्थिनि पार्थिवे च ॥ २६ ॥
यत्र त्वमुष्याः क्रमशः पृथिव्याः कृत्स्नोऽपि सोऽग्निः क्षयमाससाद ॥
विनिःसृताग्निः स तदेव चन्द्रो विशुद्धसोमात्मक उद्बभूव ॥ २७ ॥
चन्द्रस्य चान्ये परितः क्रमन्ते गन्धर्वसंज्ञा अपि ताननूक्ताः ॥
नेद्धा प्रदृश्यन्त इति स्म हेतोरेतद्द्वयं नात्र विशिष्य वच्मि ॥ २८ ॥
गन्धर्वतामेत् तु कदाचिदुक्ता गन्धर्व आसीदपि जातु चन्द्रः ॥
य एष चन्द्रः परितः पृथिव्याः पर्य्येति पूर्वं पृथिवीयमासीत् ॥ २९ ॥
इयं तु पृथ्वी द्युमणिः पुरासीत् सूर्य्यस्तु केतुः स कदाचिदासीत् ॥
ये केतवः सन्ति त एव काले सूर्य्या भविष्यन्ति परे परेऽपि ॥ ३० ॥
केतुस्त्वकस्मात् स्वयमेव भूत्वा कालेन सूर्य्यं भ्रमति क्षितिश्च ॥
चन्द्रः क्रमादग्निनिरस्तकायः क्षीणोऽन्यदृश्योऽपि विलीयते खे ॥ ३१ ॥
सूर्य्योऽग्निहेतोः पृथुलोऽस्ति पिण्डः पृथ्वी ततोऽल्पास्ति ततोऽपि चन्द्रः ॥
सर्वस्ततोऽन्यन्यपथक्रमायाः सोल्कमा यान्ति निपातमुल्काः ॥ ३२ ॥
अग्निस्त्वहोरात्रिरयं तु सोमस्तयोर्मिथः संगतयोर्बलेन ॥
पर्य्यायतोऽन्तस्त्वनदिद्धयोगाच्चत्वार एते प्रभवन्ति मासाः ॥ ३३ ॥
चिरेण पर्य्यायमुपेत्य सोऽयं सृष्टिक्रमः संभवते चतुष्पात् ॥
सृष्टिक्रमाणां तु चतुष्पदा स्याद्देशेऽपि कालेऽपि बहुत्वमेषाम् ॥ ३४ ॥

इति पृथ्वीसूर्य्ययोः पौर्वापर्य्यम् ॥

द्यावापृथिव्योः स्वरूपम् ॥

द्यौः कोऽर्थ इत्यत्र मतद्वयं स्यात् प्राधान्यतस्तत्र च केचिदाहुः ॥
सूर्येन्दुताराग्रहसंकुलाङ्गं यद् दृश्यते व्योम तदस्ति सा द्यौः ॥ १ ॥
द्यौरेव संवत्सर उच्यते रवेर्यावान् प्रकाशः परित प्रवर्तते ॥
तदेवचक्रं स्वरला हि देवता मिथोऽन्वयादत्र किलैकतां गता ॥ २ ॥
संवत्सरो देवसमुच्चयोऽथवा गावोऽथवा सर्वरसप्ररोहणाः ॥
द्यौरुच्यते व्योम तु लक्षितं हि तैस्ततो हि गोदेवकुलप्रवृत्तयः ॥ ३ ॥
यावत्तु सूर्येण निभास्यते तद् ब्रह्माण्डमेतस्य कपालमर्द्धम् ॥
शर्द्धार्कभक्तं दिवमाहुरर्द्धं कपालमुर्वीघटितं तु पृथ्वी ॥ ४ ॥
* पृथ्वीयमेका वहुलेव ता मत्युधामिमी द्यौश्च तथान्तरिक्षम् ॥
यथान्तरिक्ष खलु सेलयेव प्रतीयते तद्वदिय मता द्यौ ॥ ५ ॥ शत २।१।२।१६
ते सूर्यचन्द्रोडुगणा यतस्त्वाञ्जरभासित यस्या प्रवदामि ता द्याम् ॥
पृथ्वी तु यस्या उपरिस्थ लक्ष्मापोऽग्नि प्रभा ओषधयो वनानि ॥ ६ ॥
शत १।२।२
सूर्य्योऽप्यमुत्राभिधावति धामसं स यत् धावति चाभिपृथ्वीम् ॥
वृत्तार्धवद् द्यौरिह दृश्यतेऽसौ पृथ्वी समा दर्पतलानुकारा ॥ ७ ॥
शत १ का २ प्र. २ ब्रा

---

* यद्भुलेव वा इयं पृथिवी । खेलयेवान्तरिक्ष खेलयेवासौ द्यौ । उभे चिद्देना मत्युधामि-मीरनामिति ॥ (शत. २।१।२।१६)

* सूर्यस्तु न द्यौः स हि मध्यतस्तान् लोकान् विवृण्वन् वृणुते दिशश्च ॥
इत्याहयत्सार महर्षिरेवं बृहस्पतिर्वा नकुलोऽप्यवोचत् ॥ ८ ॥
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमत सुरुचो वेन आव ॥
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ९ ॥
(य. सं. १३।१) सा. सं. ४।३।९। अथर्व. स. ४।१।१ शत ७।२।६
पृथ्वी च सा द्यौश्च यथेह रूपं विधाय सर्गं कुरुते समग्रम् ॥
तत् काश्यपं रूपमतस्तमाहुः कूर्मं प्रजापत्यवतार एषः ॥ १० ॥
द्यौः कश्यपस्योर्द्ध्वकपालमस्यैवाधः कपालं पृथिवी तदित्थम् ॥
द्यावापृथिव्यः स हि कूर्म उक्तः प्रजापतिः कश्यपरूप एकः ॥ ११ ॥
सर्वं जगत् कश्यपतः प्रजातं च कश्यपो द्यौः सहिता पृथिव्या ॥
रसप्रदो द्यौः स पिताऽथ माता योनिः पृथिव्यस्ति ततोऽस्ति सृष्टि ॥१२॥
मतान्तरे व्योम न केवलं द्यौस्तत्वानिरुक्तं तदिहान्तरिक्षम् ॥
पृथ्वीव सा द्यौश्च निरुक्तरूपावकल्पते मूर्तिमती प्रकाश्या ॥ १३ ॥
येयं प्रतिष्ठा पृथिवी मता सा यः सूर्य एषोऽस्ति दिवं तमाहुः ॥
द्यौरस्त्यहो रात्रिरियं तु पृथ्वी मध्ये तयोः सान्ध्यमिवान्तरिक्षम् ॥ १४ ॥

द्यावापृथिव्योरसाम्यां शरीरात्मानः ॥

येयं पृथिव्यस्ति जगत् प्रतिष्ठा वृत्तानुकाराऽखिलभूतयोनिः ॥
सात्री तथाद्या च दिवोऽथ सा द्यौरत्री तथा द्या च भवेत् पृथिव्याः ॥ १५ ॥
सोमोऽयमन्यः स मतोऽन्तरिक्षे ततोऽप्यश्ग्निरयमेतदस्ति ॥
सोमोऽयमन्नं जनयत्यथैते त्रयोऽग्नयोऽन्नाद इति ब्रुवन्ति ॥ १६ ॥
प्रत्येकमग्निं द्विविधं प्रतीयाच्चित्यं तथा तत्र चिते निधेयम् ॥
रयिर्धयुश्चित्यमिदं बहिर्वा प्राणोऽयमात्माऽन्तरतो निधेयः ॥ १७ ॥
चित्यो यथाधिक्षितिभूतसंघश्चित्यस्तथा दिव्यपि देवसंघ ॥
प्राणो निधेयस्तु चिते स भूमावग्निः प्रसिद्धः स दिवीन्द्र उक्तः ॥ १८ ॥
चित्योऽन्तरिक्षेऽस्ति च वायुरन्यः स स्पर्शलक्ष्यो मृदवग्नियोग्यः ॥
चिते निधेयः पुनरन्यवायुः प्राणोऽस्पृशन् सोऽखिलदेवयोग्यः ॥ १९ ॥
प्रज्ञामयः प्राण इहोमयास्मिन् सोऽन्योन्य आत्मास्ति दिशो भुवश्च ॥
दिव्यात्मनो दैविकमस्ति देहं भौमात्मनो भौतिकमेनदाहुः ॥ २० ॥
आकाशवाय्वग्निजलानि मृत्सा पञ्चेह भूतानि भवन्ति पृथ्व्याम् ॥
एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नाना विधास्तैर्निचितास्ति पृथ्वी ॥ २१ ॥
तथाग्निवाय्विन्द्रदिगिन्दुभेदात् पञ्चेव देवा दिवि संनिविष्टाः ॥
एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नानाविधास्तैर्निचितास्त्यसौ द्यौः ॥ २२ ॥
चिते निधेयेन सहैव चित्यो दिव्यश्च भौमश्च परस्परेण ॥
संसृज्य सत्वं सृजतस्ततोऽस्मिन् आत्मद्वयं भाति वपुर्द्वयं च ॥ २३ ॥

---

* अवस्ताद्धि दिव आदित्य —इति श्रुतेः सूर्याद् भिद्यते द्यौः ॥ शत ९।२।३।२।

यथा पृथिव्योर्यदिदं निरुक्तं तथान्तरीक्ष्यं पुनरत्र विद्यात् ॥
आत्मा शरीरं च यदन्तरिक्षाद् वायव्यमध्यात्ममिदं प्रतीयात् ॥ २४ ॥
तौ प्रक्रमैः पञ्चभिरत्र विग्रहे स्यातां नियुक्तौ धुरमावनीरसौ ॥
पश्याम्यधिष्ठातृपवित्रजीवनाधियज्ञसाधारणभेदतो हि नौ ॥ २५ ॥

मूलं हंसः शिव इति वैशेषिकात्मतन्त्रम् ॥

तथा ह्यधिष्ठातृतयात्र विग्रहे स्यातां यथा तौ नु तथा प्रवीम्यहम् ॥
आजन्मसिद्धावपि कालतः क्रमादुपेत्य पोषं प्रतितिष्ठतो दृढम् ॥ १ ॥
मूलं शिवश्चेह निजं निजं तनौ तन्त्रं विनिर्वाहयतः पृथक् पृथक् ॥
एकैकतन्त्रे च पृथक् पृथक् पुनस्तन्त्राण्यनेकानि वितत्य रक्षतः ॥ २ ॥
मूलं स आत्मास्ति शिवः स आत्मा कलेवरे भौतिकदैविके द्वे ॥
यद्भौतिकं तत्र तु मूलमीष्टे शिवोऽधितिष्ठत्यपि दैविकं तत् ॥ ३ ॥
पृथ्वीरस मूलमिहास्य देहे स्याद् ब्रह्मग्रन्थिः परमा प्रतिष्ठा ॥
तं ब्रह्मग्रन्थिं प्रवदन्ति मूलाधारं ततः प्रस्फुरतीदमङ्गे ॥ ४ ॥
स्वाधारगं कुण्डलितं तु मूलं विद्युत्स्वरूपं बिसतन्तुसूक्ष्मम् ॥
व्यामार्द्धमात्रं तत एव भौमं बलं शिरोऽन्ते क्रमते शरीरे ॥ ५ ॥
योगादृते नास्ति तु कुण्डलिन्याः संचार ऊर्ध्वं हि तथापि तस्याः ॥
उद्भूय सूर्यांशुपदं शनैरस्मिन् देहे शिरोऽन्तेऽस्ति स देहपाल ॥ ६ ॥
यावन्त एतेह शरीरयष्टौ शारीरका धातव उल्लसन्ति ॥
ते मूलमालम्ब्य समे स्थिताः स्युर्नाशं लभेरन् यदि मूलनाशः ॥ ७ ॥
सौरो रसो यः स शिवः प्रसिद्धो मस्तिष्कमेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
मस्तिष्कमाहुस्तु सहस्रपत्रं तदन्तरे ज्ञानमयः शिवात्मा ॥ = ॥
योगादृते नैव शिवो विचाली तस्यांशवः सर्वशरीरयष्टौ ॥
व्याप्ता अपि स्नायुभिरेव तेभ्यो ज्ञानं तनौ पादतलान्तमस्ति ॥ ९ ॥
अन्ये तु मूलस्य शिवस्य च स्वस्थानस्थितस्यैव विसारमाहुः ॥
वर्तिस्थदीपस्य यथार्चिरेवं देहे स्वदेशमिमे क्रमेते ॥ १० ॥
पृथ्वीरसः प्राक् प्रपदात् प्रविश्यते स ब्रह्मग्रन्थेर्हृदयान्तमास्थितः ॥
केशान्तमार्गाद् द्युरसः प्रविश्यते स ब्रह्मरन्ध्राद् हृदयान्तमास्थितः ॥११॥
प्रपद्य देहं प्रपदद्वयेनोदसर्पदूर्ध्वं भगवत्समूरू ॥
अथोदरं तत् तदुरोऽभवच्च क्रमादुपब्रह्म तदित्यमासीत् ॥ १२ ॥
तस्मोदरं ब्रह्म तु शार्कराक्ष्या उपासतेऽथारुण्यो हृदेतत् ॥
ब्रह्मैव मन्ये हृदयोदरेऽन्ते स्थितेनेह वेनेण्व्याखिलं शरीरम् ॥ १३ ॥
यद्वा रसोऽस्या प्रपदाच्छरीरे प्रविश्य मूर्द्धानमुपैति सद्यः ॥
सोऽर्वाक् क्रमात् संभरणं प्रकुर्वन् संवत्सरेण प्रपदे स्थितः स्यात् ॥ १४ ॥
ततः शिशुः प्राग् बलमेति शीर्ष्णा कट्यां बलेनोपविशत्यथायम् ॥
कालेन पादे बलमेव लब्ध्वा प्रेत्याय भूयश्चरतीति केचित् ॥ १५ ॥
इरम्भरेद्भरस शरीरं हीणमयं तेन हिरण्मयं तत् ॥
भूगर्भतोऽग्निः प्रतिपद्य तस्मिन् संवत्सरेण प्रतितिष्ठतीह ॥ १६ ॥

अथो रविः शीर्षकपालमध्ये केशान्तरन्ध्रे वपुरूर्ध्वसीम्नि ॥
प्रविश्य तालुस्तनमेत्य भौमप्राणेन योगं हृदयेऽभ्युपैति ॥ १७ ॥
सोमात्मनः पोडशभिस्तु वर्षैर्लब्ध्वा कला पोडश पोडशि स्यात् ॥
तथा च पूर्णे मनसि प्रतिष्ठामुपैति सूर्योऽपि स पोडशाब्दैः ॥ १८ ॥
आभ्यां तृतीयोऽस्ति च हंस आत्मा हृत्पद्ममेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
तदन्तरे यद्दहरं वियत् तद्धामास्ति हंसस्य परं त्रिधातुः ॥ १६ ॥
यथाग्र मूलं स यथा शिवोऽयं तथैव हंसोऽपि सहास्त आत्मा ॥
मूलं शिवो हंस इति त्रयस्ते त्रैलोक्यनाथाः सह वेक आत्मा ॥ २० ॥
आदाय चादाय दिवः पृथिव्या रसानयं मिश्रयते मिथस्तान् ॥
न्यूनातिरेकोपगमात् पृथक्त्वस् स देहधातून् विदधाति हंसः ॥ २१ ॥
त्वग्रक्तमांसानि वपादिमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि च भूरसात्स्युः ॥
नाडीशिरस्नायव एव शाखा संहननवर्णश्च दिवोरसात् स्यु ॥ २२ ॥
दशेन्द्रियार्थेन्द्रियशक्तिमूलं मस्तिष्कपिण्डश्च दिवोरस म् स्युः ॥
तदिन्द्रियाद्यायतनानि भूतोत्थानि सर्वाणि भुवो रसात् स्यु ॥ २३ ॥
यावत्य एवेह शरीरयष्टौ चेष्टाः क्रिया याश्च वरं च किञ्चित् ॥
हंसस्य चायत्तमिदं समग्रं हंसे गते सर्वमिदं गतं स्यात् ॥ २४ ॥
एषां त्रयाणामपि तत्र तत्रैतस्मिन् शरीरे स्थितिहेतवः स्युः ॥
त्रयस्त एवेह सहोदितानामेकव्यपाये नियतं व्यपैति ॥ २५ ॥
तत्रापि हंसः प्रथमः प्रधानं मूलं तदन्वक् स शिरस्तदन्वक् ॥
हंसस्तु मातुर्जठराग्निनायं कृतं हृदाकारमनूदितः स्यात् ॥ २६ ॥
त्रीनप्यमूनेव विशिष्य देवास्त्रैलोक्यनाथान् प्रतिपादयन्ति ॥
सर्वेऽपि वेदा अत एवमन्ये कश्चिन्महर्षिं कश्चिदेवमाह ॥ २७ ॥
ये अर्वाङ् उत वा पुराणे वेद विद्वांसमभितो वदन्ति ॥
आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसम् ॥ २८ ॥

अपानः व्यानः प्राण इति—पवित्रात्मतन्त्रम्

अथो पवित्रं प्रतिपादयामस्तथेह देहे पवते वहिर्वत् ॥
यावत् पवित्रं पवतेऽत्र तावत् पूयत मूत्रमलामयाद्यः ॥ १ ॥
यथा सुपक्वे कच पिप्पले रसोऽनुरक्त आभाति सुचर्मकोमले ॥
तथाग्निपाकेन रसोऽसृगस्त्यसौ चिरं स्थिरो येन पवित्रमस्ति तत् ॥२॥
आदित्यतः प्राण उदेति वायुर्भवत्पान पृथिवीरसेन ॥
तयोस्तु योगो हृदि यत्र तत्र व्यानोऽन्तरिक्षात् स्वयमभ्युपैति ॥ ३ ॥
प्राण स उत्क्रामति यो हृदूर्ध्वं योऽवाङ् इद् क्रामति सोऽस्त्यपानः ॥
एतौ गृहीतौ खलु येन सन्धिर्व्यानः स सन्धायक एतयोः सः ॥ ४ ॥
नाड्य शतं स्यु प्रतिनाडि ताः शतं पुनः सहस्राणि भवन्ति तास्वपि ॥
द्वासप्ततिस्तेन भवन्ति कोटयो द्वासप्ततिर्व्यान इहावतिष्ठते ॥ ५ ॥
न प्राणतो वायमपानतो वा जीवेद् यदि व्यान इहैव न स्यात् ॥
प्राणोऽप्यपानोऽप्यमुनेव योगात् स्तब्धो रसानेति दिवो भुवश्च ॥ ६ ॥

अयं पवित्रं पचतेऽत्र यो यं स पक्वयेद्वै पचने पवित्र्यां ॥
अन्तःप्रविष्ट पुरुषे तु स प्राङ् प्रत्यङ् च तस्माद् भवतः पुनर्द्वौ ॥ ७ ॥

का० प्र० प्रा० फं०
(शत० १।१।२।२)
" १।७।१।१२

य एति सूर्य्यं हृदयान्तमेष प्राणः प्रयन् सूर्य्यमुदान एषः ॥

शत. १।३।३।५

पीताशितं यो गिलतीह येनोच्चरत्ययं प्राण उदानवृत्तिः ॥ ८ ॥
य एति भूमेर्हृदयान्तमेतं समानमाहुर्भुवमन्यपानः ॥
बहिःस्थविष्ठं तद्रणिमघ्नं भुक्तस्य धातुं कुरुते समानः ॥ ९ ॥
प्राणोऽप्युदानो रविरश्मिवृत्ती अग्नेरपानश्च समान एषः ॥
व्याने तयोर्यावदियं धृतिः स्यात् प्राणेन विष्वग्धमिदं च तावत् ॥ १० ॥
मैत्रिश्रुतानित्थमुवाच शाकायन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ॥
अपानतोऽन्नं ध्रियते शरीरे त्विन्वैतरेयो भगवाननुवाच ॥ ११ ॥
प्राणस्त्वपानो भवतीन सोऽङ्गुल्यग्रेभ्य आसं चरन्निह तद्वत् ॥
विपर्ययात् प्राणमयस्तु सोऽङ्गुल्यग्रेभ्य आसं चरति ह्यपानः ॥ १२ ॥
तौ संहितौ तौ भवतश्च संततौ व्यानोऽप्युदानोऽपि तथैव पर्ययात् ॥
सुसहितौ संभवतश्च संततावित्याह चित्यामिह याज्ञवल्क्यकः ॥ १३ ॥
प्राणोऽस्त्युपांशुग्रह एवमन्तर्यामग्रहोऽपान इमौ तृतीयम् ॥
व्यानं तु नोपांशु सयं जहीतः सोऽभिहोपांशु सवनेऽत्र सोमः ॥ १४ ॥
परामघत्येव उपांशुरन्तर्यामं तथा तं स विपर्ययेण ॥
परस्परामद्दनतोऽन्तरात् तावोप्ययं सुगाते स शरीरगोऽग्निः ॥ १५ ॥

वैश्वानरः तैजस प्राज्ञः इति–प्रत्युत्पन्नात्मतन्त्रम्

यः प्रक्रमोऽयो यत एव देहे भातीहिरण्यात्मान इहोदयन्ते ॥
सचेतनाचेतनयोर्यथा यतस्तमत्र प्रतिपादयामि ॥ १ ॥
अचेतने वाऽङ्कुरचेतने वा सचेतने वा निखिलेऽपि सर्गे ॥
पृथ्वीरसेन द्युरसोऽनुगम्य त्वात्मानमेकं सृजति द्वियोगात् ॥ २ ॥
द्यावापृथिव्योरसयोस्तु योगे पात्रं रसोऽस्याद्युरसो निधेयः ॥
द्वियो रसे पात्रमिते स आत्मा वैश्वानरप्राण उदेति देही ॥ ३ ॥
पृथ्वी तु विश्वं पृथिवी रसो नरो द्यौर्विश्वमेवं द्युरसो नरः परः ॥
विश्वानराख्यामितरेतरान्वयादभूत् स वैश्वानर उच्यते ततः ॥ ४ ॥
अथान्तरिक्षेऽपि रसोऽत्र वायुः पात्रे द्वितीयं भुवि संनिधत्ते ॥
भूगात्रतश्चेद् द्युरसोऽधिकः स्यात् स तैजसः स्यात् परपात्रमात्रः ॥ ५ ॥
ततोऽपि यत्र द्युरसोऽधिकः स्यात् प्राज्ञः स इन्द्रो ध्रियतेऽन्य आत्मा ॥
इत्थं त्रिधात्मा दैव त्रिभिः स संज्ञा द्वाभ्यां इमा धातव एकतः स्युः ॥ ६ ॥
तेजो रविप्राणरसः स वर्द्धते स वर्द्धितस्तैजस उच्यते ततः ॥

प्रज्ञा रवेरेव मनोरसः स च प्रवर्द्धते प्राज्ञमिमं ततो विदुः ॥ ७ ॥
दिवो रसे भूरसवच्च संहितान्येकत्रवाक् प्राणमनांसि चक्षते ॥
स्वजातिसंसर्गवशात् त्रयोऽप्यमी वैश्वानराद्याः स्युरिदं मतं परम् ॥८॥
वैश्वानरः पार्थिव एव दिव्यः प्राज्ञस्तथा तैजस आन्तरीक्ष्यः ॥
त्रैलोक्यसंभूतविमिश्रपानप्रमाणतस्ते त्रय उद्भवन्ति ॥ ९ ॥
दिव्यं मनः प्राण इहान्तरीक्ष्यो वाक् पार्थिवी तित्तिरिभिर्निरूचे ॥
तेषां च संयोगवशादिमेस्युस्तस्मात् तथैतेऽत्र मतान्तरेपि ॥ १० ॥
वैश्वानरोऽसौ पुरुषः शरीरं व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशम् ॥
अनाहतः शब्द इहास्य घोषो विपच्यते तेन च भुक्तमन्नम् ॥ ११ ॥
मैत्रिश्रुताविरथमुवाच शाकायन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ॥
आदित्यतो जायत एष वैश्वानरस्तथोवाच च शाकपूणिः ॥ १२ ॥
विश्वसमानोऽग्निरिवान्नमाहृतं पचेत्ततोऽस्मिन् प्रतिधीयते पुनः ॥
विस्रंसितो भौमरस स दिव्यतो रसात् समायुज्य परोऽग्निरुद्भवेत् १३
तथैव देहेपि यदन्नमाहितं वैश्वानरस्य प्रतिधीयते ततः ॥
विस्रंसितो भौमरसः स दिव्यत संयुज्य वैश्वानर एव जायते ॥ १४ ॥
सहस्रशीर्षा स सहस्रनेत्र सहस्रपादः पुरुषोऽयमग्निः ॥
वैश्वानरो व्याप्य वपुःसमन्तात् प्रादेशमात्रेण पृथक् पृथक् स्यात्॥१५॥
वैश्वानरं चाश्वपतिर्नृपः प्राक् ताण्ड्यश्रुतेस्तूपनिषद्युवाच ॥
तं याज्ञवल्क्यो दशमेतु काण्डेऽध्याये च षष्ठेऽचकथत् तथैव ॥ १६ ॥

१६। १०। ६।

य इमत्रयेऽप्यत्र दिवो रसास्ते स्युस्तारतम्येन युतानि सर्गात् ॥
तत्तारतम्यात् प्रतिकक्षमेषा नाना विभागा बहुधा भवन्ति ॥ १७ ॥
काचाभ्रमुक्ताफलवज्रनीलमाणिक्यगारुत्मतपुष्परागाः ॥
अयश्च शुल्वं रजतं हिरण्यं ताम्राश्मयोऽचेतनवर्गगा स्युः ॥ १८ ॥
इतश्चामृतयोऽप्युलपाः क्षुपा या तृणौषधी वृक्षगणा द्वितीये ॥
आरोहिणोऽस्फुटचेतानास्ते वैश्वानरस्तैजस एषु चात्मा ॥ १९ ॥
अथो तृतीये कृमयस्त्वपादाभूलग्नमापुच्छमुखं तदङ्गम् ॥
स्थानं त्यजन्त्येव चलन्त्य एता इदं न भूम्या अगदद् गृहीता ॥ २० ॥
यथा यथैषां घुरसा निवृद्धास्तथैषु भूकर्षबलं ह्रसत् स्यात् ॥
ऊर्ध्वं भुवस्तिष्ठति देहमत्र स्वस्मा इवापुच्छमुखं तु पादाः ॥ २१ ॥
ततोपि वृद्धे घुरसे लघुत्वान्मध्ये तनोः स्युर्बहवस्तु पादाः ॥
अष्टापदाः षट्पदपक्षिणः स्युश्चतुष्पदाः पक्षिगणा द्विपादः ॥ २२ ॥
पृथ्वीविलग्नं तु शिरः क्रिमेः क्रमादूर्ध्वं भुवः कीटशिरोवतिष्ठते ॥
पशोः शिरः पुच्छसमं पतत्त्रिणां पुच्छाच्छिर साधु तिरः समुन्नतम् ॥२३॥
पशुर्मनुष्योऽस्ति तथापि तच्छिरो घत्ते विशिष्य घुरसं ततः सदा ॥
विरुद्धदिक्स्थं भवति क्षितेरिदं घुसंमुखं तस्य न पुच्छमुन्नतम् ॥ २४ ॥
इन्द्रातिशय्याच्च मनुष्यवागियं विज्ञानसंपन्नतमाऽक्षरान्विता ॥
विद्या च वैज्ञानिक एव वेदयन् शास्त्रं हि निर्माति परोक्षमीक्षते ॥ २५ ॥

ततोऽपि वृद्धे वपुरसे लघुत्वादस्कम्भपादा वहयोऽन्तरिक्षे ॥
जीवाः परे देवनिकायसंज्ञा अभूतलस्पृष्टपदा वसन्ति ॥ २६ ॥
ते चावरे द्वादशयोजनान्ताः परिस्रवे चन्द्रमसः परे स्युः ॥
परे रविज्योतिषि ये तु सूर्ये तान् ब्रह्मसंज्ञान् परमान् वदन्ति ॥ २७ ॥
कृमिं समारभ्य नरान्तजीवे क्रमेण बुद्धीन्द्रियशक्तिवृद्धिः ॥
नरे स्युरेकादश चेन्द्रियाणि ज्ञानक्रियाशक्तिविशेषकाणि ॥ २८ ॥
देवेषु तेभ्योऽप्यधिकास्तु शक्तयः प्रादुर्भवेयुः सहजाः स्वभावतः ॥
ता अष्टसिद्धीर्नव तुष्टिसंहिताः शक्तीः पुराणाः कपिलादयो विदुः ॥२९॥
देवा इमे यद्यपि सन्त्यदृश्यास्तथापि नो सन्ति न तेऽन्तरिक्षे ।
चिरादिहाद्यावधि नूनमेषां क्वचित् क्वचित् प्रत्ययमावहन्ति ॥ ३० ॥
पुरायुगे काश्यपमहर्षिकन्या, बभूव गन्धर्वधृता हि मार्गी ॥
बालापि विज्ञानविशिष्टमर्थं, प्रोवाच साऽऽविष्टपरात्मयोगात् ॥ ३१ ॥
अद्यापि कुत्रापि नितान्तबालो बालाप्ययोग्या, बहुशः प्रवक्ति ॥
वैज्ञानिकं चाप्यतदर्हमन्यं चार्थं क्वचित् तत्परमं प्रमाणम् ॥ ३२ ॥
सन्त्यम्बुबिन्दौ शतशस्तु कीटाः सन्त्यग्निहेतावपि कीटसंघाः ॥
साधारणा न प्रतियन्ति तांस्तान् वैज्ञानिकाः किन्तु विलोकयन्ति ॥ ३३ ॥
तथैव देवा अपि सन्त्यदृश्याः परीक्षया ते बहुशोऽनुभूताः ॥
ये तत्र न प्रत्ययमावहन्ति बाला हि ते ज्ञानकलास्वयोग्याः ॥ ३४ ॥
सिद्धर्षयस्ते कपिलादयः स्वे सांख्ये विदुः सत्त्वविशालसर्गान् ॥
अष्टप्रकारानपि चन्द्रलोकाधस्तात् परस्ताच्च सतुष्टिसिद्धीन् ॥ ३५ ॥
बहुश्रुतोऽसौ चरकश्च देहेऽन्यस्यात्मनोऽन्यस्य गतिं विवष्टे ॥
ग्रहांश्च तानाहुरिमे यथार्थं ब्रुवन्ति तत्तत्त्वमत प्रतीयात् ॥ ३६ ॥
स्तम्बादयो ब्रह्मपरा य एते शरीरिणो जन्ममृती भजन्ते ॥
ऊर्ध्वाधराः कर्मवशादमीषां विपर्य्यया योनिगतौ मिथः स्युः ॥ ३७ ॥
द्यावापृथिव्यो रसयोस्तु बन्धादात्मान आमोक्षमिमे स्थिराः स्युः ॥
ते च प्रविष्टा मृतिजन्मचक्रे भवन्ति नानाविधयोनिभुक्ताः ॥ ३८ ॥
पृथ्वी च सा द्यौश्च यतोऽग्निरग्निस्तस्मादिमे द्वे अहनी तथापि ॥
कृष्णा मही रात्रिरहः सिता द्यौः सर्वोऽप्यहोरात्रगतस्ततोऽभूत् ॥ ३९ ॥

अन्नम्, ऊर्क्, प्राण–इति यज्ञात्मतन्त्रम्

प्रत्यर्थमौष्ण्यं परितोऽनुभूयते तस्माद् ध्रुवं तेष्वखिलेषु तेऽग्नयः ॥
नाग्निर्विनाघातमतोऽनुमीयते लोष्टेऽपि लोकद्वयतो रसौ चितौ ॥ १ ॥
औष्ण्यं हि वैश्वानरतोऽस्ति देहे वैश्वानरो यज्ञमयः स यज्ञः ॥
अस्त्यग्निसोमान्वयरूप इत्थं प्रत्यर्थमन्नादकृतोऽत्र भोगः ॥ २ ॥
न प्राणनिःश्वसनमस्ति यस्मिन् नान्नप्रदायास्य कदापि कामः ॥
अनाहुतेऽन्ने तु न यज्ञसिद्धिर्यज्ञं विना नाग्निरयं न चौष्ण्यम् ॥ ३ ॥
प्राणादपानाच्च मिथोऽनुघर्षाद्वैश्वानरोऽग्निर्भवतीह देही ॥
वैश्वानरो यज्ञ इहोपसन्ना देवा युतास्तैजसवायुरुक्थः ॥ ४ ॥

स तैजसो वायुरयं प्रपुष्टो मध्ये दधातीन्द्रमिदं दशं यत् ॥
प्राज्ञं तमाहुस्तत एव देहे चैतन्यमायाति स एष आत्मा ॥ ५ ॥
स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयो वैश्वानरस्तैजस इन्द्र एष यः ॥
त्रयः स आत्माऽव्यतिरिक्त एकक स च द्विधा व्यष्टिसमष्टिभेदतः ॥ ६ ॥
विस्रंसते प्राण इह स्वभावतः प्राणे गते क्लिश्यति तत्सितं मनः ॥
प्राणं पुनः स्रष्टुमिदं तु वाङ्मय पीताशितं कामयतेऽत्र माहृतम् ॥ ७ ॥
प्राणो द्विधा व्याप्रियते स केनचिद्भागेन विस्रस्य परेण युज्यते ॥
अन्नं समाहारयते तु केनचिद्भागेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
गृहीतमन्नं द्विविधं प्रवर्तते प्राणस्तु दुग्धादिवसंमितं भवेत् ॥
प्राणं तु विस्रस्तमनेन पूरयेद् भूयोऽत्र चास्मिन् जनयेद् विशेषिताम् ॥ ९ ॥
अन्नं भवेद्दुर्गन्धिमूर्च्छ तु सद्यः प्राणो भवेत् प्राण इहेतरे द्वे ॥
ऊर्ध्वं चेतरे अन्नमपीतरौ द्वौ धत्ते मिथः संग्रह एष यज्ञः ॥ १० ॥
वैश्वानरेऽन्यः स च तैजसेऽन्यः प्राज्ञे च सोऽन्यः, स च चित्यतेऽन्य ॥
चिते निधेयेऽन्य इहाहुते स्यान्न सोऽस्ति यो यज्ञ इहैव न स्यात् ॥ ११ ॥
वैशेषिकात्माथ पवित्रमात्मा संजीवनात्मा स च यज्ञ एतान् ॥
छन्दांसि मन्ये वयसां चरत्स्वच्छन्दः स्थिरं यज्ञ इहैव न स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निवायुरिन्द्र इति—साधारणात्मतन्त्रम्

आत्मद्वयाधातवशादपूर्वास्त्रयो य आत्मा न इहोद्भवन्ति ॥
वैश्वानराद्याः प्रतिदेहमेते भिन्नाः शरीरेण सहापियन्ति ॥ १ ॥
ते चाग्निवाय्विन्द्रमयाः शरीरं गृह्णन्ति चालोमनखाग्रदेशम् ॥
सत्याग्निवाय्विन्द्रकलास्ततोऽन्याः साधारणाः काश्चिदिहेति मन्ये ॥ २ ॥
आकर्षिता येन बलेन पृथ्व्यामृताकृषणिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं रूपं समन्ताद्यतु कृतभागे ॥ ३ ॥
आकर्षिता येन बलेन तूर्ध्वं धूमाग्निदेहेनिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं समं समन्तान्न सहस्रपत्र ॥ ४ ॥
बले हिते सौरबलप्रसङ्गादुत्तिष्ठते सूर्यमभीदमङ्गम् ॥
आकृष्यते भौमबलात्तु वर्ष्म प्रसह्य पृथ्वीमनुभौतिकं यत् ॥ ५ ॥
देहे गुरुत्वं पृथिवीरसादिदं लघुत्वमस्मिन् द्युरसात्प्रजायते ॥
उत्थाय देहं भुवि यत्र तत्र यत्संचारयत्येष च तद्दिवो रसात् ॥ ६ ॥
मृतस्य देहेऽधिकमस्ति गौरवं तद्वास्तवं गौरवमस्ति दैहिकम् ॥
दिव्याद् रसाद् यल्लघुतोपपद्यते जीवत्यतः सा गुरुता कनीयसी ॥ ७ ॥
स्थितो यदिच्छन् स्वकरं पदं वा स्तब्धं दिवि स्थापयति प्रसह्य ॥
तदप्यमुष्मिन् द्युबलेन सिद्धं नाडीशरीराकृतिरप्यमुष्मात् ॥ ८ ॥
यत्तूच्छ्वसन् द्राक् पतति क्षितावयं नेच्छन्नपि ध्यायममूर्ध्वमूर्च्छति ॥
देहं च मृत्यावपि नान्यलोकगं यदस्य तद्भूमिरसात् प्रसिद्ध्यति ॥ ९ ॥
भुक्तं यदन्नं परिपच्यते ततो भूत्वा रसः कृत्स्नशरीरमश्नुते ॥

मलं त्वपर्कं वहिरेव भुक्तगात् तथापि-तावेव रसौ प्रयोजकौ ॥ १०
इत्थं पृथिव्यांद्य दिवश्च मात्रया जीवोऽमुतश्च इति प्रवेदयन् ॥
गां मातरं द्यां पितरं प्रवीम्यहं कोऽहमस्मि मातुः पितुरप्यपालितः ॥११॥

इति द्यावापृथिव्यधिकारः ॥

ऋतसत्याधिकारः (आर्तवाधिकारः)

१ स्नेहोऽस्ति रात्रिस्त्वहरस्ति तेजः कौर्यतादिः प्रथयति सर्वमाभ्याम् ॥
व्याप्तं तयोः स्निग्धमृतं तु तेजः सत्यं तु नाभ्यां परमस्ति किञ्चित् ॥ १ ॥
यत्राशनाया प्रथमास्ति वस्यान्योन्यं समन्वेतुमणु वर्तेते ॥
स्नेहः स्मृतो यद्गुणविशानाद् यत्राभिसरणान्ययि तद्धितेजः ॥ २ ॥
२ ऋते च सत्ये च भवस्य नेत्रे ऋतं भृगुः सत्यमिहाङ्गिरास्तु ॥
सोमश्च वायुश्च तथाऽऽप एते स्निग्धा अनुष्णाभृगवोऽमृतरथाः ॥ ३ ॥
यमोऽग्निरादित्य इति त्रयस्ते तेजोमया अङ्गिरसश्च सत्याः ॥
भृग्वङ्गिरोभ्यामिदमास्ति विश्वं व्याप्तं त्वहोरात्रमिदं प्रविधात् ॥ ४ ॥

सोमःवायुः आपःअग्नि यम आदि	१ ऋतम्=भृगुः २सत्यम्=अङ्गिराः	१ ऋतम्=स्नेहः २सत्यम्=तेजः	१ ऋतम्=२ सूर्यरसः २सत्यम्=१ वरुणपृथ्वी चन्द्ररसाः	१ ऋतम्=सोमः २सत्यम्=अग्नि.	१ ऋतम्= चन्द्रः २सत्यम्= सूर्यः

ऋतं सत्यमृते सत्यमिति । अयंवा अग्निरृतम् असावादित्यः सत्यम् । यदिवा—असावृतम्, अयं सत्यम् । उभय येतदयमग्निः तस्मादाह-ऋतं सत्यमृते सत्यमिति ॥ (शत. ६।४।४।१०) ॥ "ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नात्येति किञ्चन ॥ ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिताः—॥" (तै. ब्रा. कां. १ प्र. ५ अ. ५) ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति ॥ सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः ॥ अग्निर्वा ऋतम् । असावादित्यः सत्यम् ॥ अग्निमेव तदादित्येन सायं परिषिञ्चति । अग्निनाऽऽदित्यं प्रातः ॥ (तै. ब्रा., २। ,१। ११) ॥ ऋताग्निमग्निशब्देनैव प्रायेणाचक्षते । सत्याग्निं त्विन्द्रशब्देन ॥ "आग्नेयी च रात्रिः, ऐन्द्रमहः"—इत्यग्निहोत्रे तैत्तिरीयोक्तेः (तै. ब्रा. २। १। २)

"कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आववृत्रन् सदनादृतस्यादिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ (ऋ. सं.) ॥ पृथिवी व्युन्दुः"—इत्याथर्वणसंहितायां पाठः । (६। २। २२। १) ॥ अनया ऋचा ऋतस्योत्तरदिगवस्थाने गम्यते । दक्षिणायनोपक्रमे वृष्ट्युपक्रमदर्शनात् । "यदा खलु वा असावादित्योऽर्वाङ् रश्मिभिः पर्यावर्तते ऽथ वर्षति" । इति श्रुतेश्च ॥

सायणभाष्ये (१ अ. २ खं. ३ सू.) "ऋतस्य सदने सीदामि, ऋतपात्रमसि"—इति मन्त्रयोर्ऋतशब्दः सोमार्थः । द्रोणकलशस्य, सोमभाण्डस्य ऋतपात्रत्वेनाभिधानात् । तेन सोमसंभृता वाग्-ऋतम् । अग्निसंभृता वाक्सत्यम् । वाचः सर्वत्र व्याप्तया आकाशसंज्ञा । तत्राप्युष्णा सासंस्तुता सत्यं नाम । वस्तुन्यग्निरूपाणि । वस्तुसत्तया वाक्पदे सत्यं नाम । तदृते ऋतमिति । अन्यथाऽपि स्वभावतः सोमस्याग्निः । तद्ध्यनपदमिन्द्रापयुक्ते हितं शून्यम् । स्वनामेन्द्रः । (ईश्वर) सर्वाकाशव्यापी । अग्नीषोमाः सोमस्तारतम्यादुपपन्न ऋतुः । आपोऽप्यजसन्दमः । उत्तरादिग् ऋतसद्मम् सौम्यत्वात् ॥

प्राणो यदिस्नेहगुणः ससोमः स्थौल्यात् सवायुः पुनराप एताः ।
तेजो गुणोऽग्निर्द्विध वाक् स इन्द्रः स्थौल्याद् यमोऽग्निः पृथिवीयमग्निः ॥५॥
१ प्राणः १ वाक्—२ वायुः २ तेजः—३ आप ३ पृथ्वी ।
पृथ्वी जलं तेज उतैप वायुश्चाकाशसोमाविति भूतवर्ग ॥
व्यासक्तरूपाणि तदित्थमेतान्यृतानि सत्यानि जगत्स्वरूपम् ॥ ६ ॥
दिव्योऽग्निरिन्द्रस्तत एव पूर्णं सत्यं ततो रिक्तमृतं प्रतीयात् ॥
यत्रास्ति सूर्यस्य रसः स सत्यस्ततोऽतिरेकादृतमेव सर्वम् ॥ ७ ॥
यद्वारुणं चान्द्रमिदं च भौमं तन्मण्डलं सर्वमृतं यद्वामः ॥
ऋतं निशा भौमरसाऽथ सोमादुदक् प्रतीची वरुणाद् ऋतं स्यात् ॥ ८ ॥
आपश्च सोमोऽग्निरयं च सोमः सर्वेऽप्ययमी नूनमृते वसन्ति ॥
रसश्च सौरस्य निधानमस्मिन्नृते न सत्यैरवृतमाहितं स्यात् ॥ ९ ॥
४ न चास्ति तद्धाम न यत्र सोमस्ततं हि सोमेन समन्ततः खम् ॥
- तद्धाम साधारणमस्ति तस्मिन् क्वचित्क्वचिन्मण्डलमस्ति चाग्ने ॥ १० ॥
अग्निर्यदृहन्मण्डलमल्पकं वा यावत्तनोतीह तदस्ति सत्यम् ॥
ऋते तु तन्मण्डलतोऽग्निरिक्तं यद्धाम तत्सर्वमृतं प्रतीयात् ॥ ११ ॥
देवा इदं विश्वमभीभिरेव प्रन्थी भवद्भिर्हि मिथोऽनुबन्धात् ॥
पिण्डा अभूवन्निखिलास्त एते देवाश्च सोमाग्निभिदा द्विधा स्युः ॥ १२ ॥
ये वा यवो याः पुनराप एते सोमाश्च भूतानि च सोम एव ॥
-- यमोऽग्निरादित्य इति त्रयोपि स्युरग्निभेदा न परोऽस्त्यमीभ्यः ॥ १३ ॥
सोमप्रभेदा इह चन्द्रलभ्याश्चन्द्रो हि तत्संग्रहरूपपिण्डः ॥
अग्निप्रभेदास्त्विह सूर्य्यलभ्याः सूर्यो हि तेषामुपसंग्रहोऽस्ति ॥ १४ ॥
८ अग्निर्द्विधा यः प्रलयावधिः स्यात् संवत्सरः सौर इहैव सत्यः ॥
ऋतस्तु संवत्सर एव भौमः सोमाद् विशेषाकृतिभाग् ऋतुः सः ॥ १५ ॥
यः पार्थिवोऽग्निस्तमृतं प्रतीयादादित्यमग्निं तु वदन्ति सत्यम् ॥
असावयं चाग्निरियैकरूपस्तस्माद् ऋतं सत्यमभिन्नमाहुः ॥ १६ ॥
अथापि वा पार्थिव एवसोऽग्निर्द्विधास्ति सूर्य्याग्नियुतः स सत्यः ॥
सोमान्वयादन्तरितस्त्वृतः स्यादयाचि सत्योऽयमृतोऽस्त्ययुदीचि ॥ १७ ॥
रात्रिस्त्वृतं स्यादिह चन्द्रमूलं सत्यं त्वहः स्यादपि सूर्य्यमूलम् ॥
कृष्णं न शुक्लं तदनं च सत्यं रात्रिस्त्वहश्चेति ततोस्ति सृष्टिः ॥ १८ ॥
उभे अपीमे अहनी भवेतामहश्च कृष्णं ह्यहरर्जुनं च ॥
पठन्ति कृष्णोऽहनि रात्रिशब्दं न कालमात्रे तु तयोः प्रयोग ॥ १९ ॥
६ *मूर्तस्तु कालो द्विविधोऽग्निसोमप्रभेदतस्तावपि शुक्लकृष्णौ ॥
-योऽग्निः स शुक्लस्त्वदहः प्रतीयात् सोमस्तु कृष्णः स हि रात्रिशब्दः ॥ १ ॥

---

*अहोरात्रे वा अग्नीषोमौ । तमाहुर्विल्प- स्याच्छुक्लं च कृष्णं चाहोरात्रयोरूपेण । (कौ- १०। ३) ॥

केऽपि नवीना इदमित्थमाहुस्तावग्निसोमावपि सूर्यचन्द्रौ ॥
सूर्योऽग्निरूपो भुवनं विचष्टे सौम्यो विधिश्चन्द्र ऋतुं तनोति ॥ २ ॥
*पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् ॥
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ ३ ॥
(मं १० सू. ८५ ऋ. १८)

† नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुषसामेत्यग्रम् ॥
भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ ४ ॥
ऋतोऽस्ति सोमः किल तत्र तत्र वृद्धिक्षयाभ्यां कुरुते विशेषात् ॥
ऋतोर्विभागा ऋतवः षडेते भवन्ति सोमान्वयतारतम्यात् ॥ ५ ॥
त्रयस्तु सोमक्षयतारतम्या वसन्तपूर्वा ऋतवो भवन्ति ॥
सोमप्रवृद्धिक्रमतस्त्रयोऽन्ये सौम्यर्तवस्ते शरदादयः स्युः ॥ ६ ॥
ऋतोर्विभेदा ऋतवः षडेते संवत्सरस्यावयवा भवन्ति ॥
संवत्सरौ पार्थिव चान्द्रभेदाद् द्वौ सौरसंवत्सरगौ तु तौ स्तः ॥ ७ ॥
‡ द्वे ते चक्रे ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ॥
अथैकं चक्रं यद् गुहा तदद्धातय इद्विदुः ॥ ८ ॥ (१० । ८५ । १६)
अस्यामृचि प्रोक्तमिदं त्रिचक्रं संवत्सरात्मेति वदन्ति केचित् ॥

---

* पूर्वापरमिति । पूर्वं गच्छति सूर्यः तमनुचरति चन्द्रः । इत्थमेतावादित्यचन्द्रौ मायया स्वप्रज्ञानेन पौर्वापर्येण दिवि चरतः तौ शिशू इवान्तरिक्षे–विहरन्तौ यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोरेक आदित्यः सर्वाणि जन्यजातान्यभिपश्यति । अन्यश्चन्द्रमा वसन्तादीनृतून् कुर्वन् पुनः पुनर्जायते ॥ चन्द्रस्य ह्रासवृद्धिसद्भावात् तदपेक्षयैव पुनः पुनर्जायत इत्युक्तिः । तैत्तिरीयसंहितायामप्युक्तम् "चन्द्रमा वै जायते पुनः"–इति ।७।४।११। यद्यपि सूर्यस्य ऋतुजनकत्वं लोका मन्यन्ते तथापि सूर्यस्यैकरूप्यात् विशेषाद् ऋतुजनकत्वं नास्ति चन्द्रमास्तु ह्रासवृद्ध्यादिविशेषशाली स्वसंयोगवियोगाभ्यां सूर्याग्नी तारतम्येनातिरेकं सृजतीति तस्यैव ऋतुजनकत्वं वेद्यम् ॥ १ ॥

† नवो नव इति जायमानो वर्द्धमानः सन्नवो नवो भवतीति शुक्लपक्षाभिप्रायम् । अह्नां द्वादशानां तिथ्यंशानामुपलक्षकः सन् मासुषसामग्रं सामीप्यमायातीति कृष्णपक्षाभिप्रायम् ॥ एवं द्वाभ्यां गतिभ्यामागच्छन् गतिं समापयन् दर्शे च पूर्णमासे च देवेभ्यो भागं विदधाति । देवेभ्यो भागदानाच्च यजमानस्यायुः प्रतिरते प्रवर्द्धयति । अह्नां केतुरिति सूर्याभिप्रायं केचिद्योजयन्ति तद् भ्रान्तम् । सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चादिति श्रुत्या सूर्यस्योषः पृष्ठगतिप्रसिद्धेः । तस्माद्यं संपूर्णो मन्त्रश्चन्द्रपरो द्रष्टव्यः । पूर्वापरं नवो नव इति मन्त्रद्वयं सूर्यायाः सावित्र्या आर्षम् ॥ ८। ३। २३ ॥

‡ द्वे ते इति हे सूर्ये सावित्रि तव चन्द्रसूर्यात्मके द्वे चक्रे ऋतुषु विनिर्दिष्टे ब्राह्मणा जानन्ति । अथैकं तृतीयं संवत्सरात्मकं चक्रं गुहायां यन्निहितमस्ति तन्मेधाविन एव जानन्ति । तस्य दुर्ज्ञेयत्वाद् परोक्षत्वात् ॥ एतदपि सूर्याया आर्षम् ॥ मनोमयस्यानस इति ॥ "मनो अस्या अन आसीद् द्यौरासीदुतच्छदिः । शुक्रावनड्वाहावास्तां यदयात् सूर्यागृहम्"–इति सावित्र्योक्तेर्मनसः शकटत्वं सूर्यचन्द्रयो रथयोक्तृत्वं प्रकल्पितं वेदितव्यम् ॥

मनोमयस्यां न स एव वाऽन्यत् पृथक् त्रिचक्रं किमपीति चिन्त्यम् ॥९॥
भूमार्गचक्रं खलु दीर्घवृत्तं तत्र त्रीणि केन्द्राणि भवन्ति तस्मिन् ॥
द्वे तूपपन्ने इह मासषट्कान्मध्यं तृतीयं तु पृथग्वदूह्यम् ॥ १० ॥
एतत् त्रिकेन्द्रं भवति त्रिचक्रं यदाह सूर्या सवितुः सुतासौ ॥
त्रिचक्रसंवत्सरमेनमेव न्यरूपयद्दीर्घतमा महर्षिः ॥ ११ ॥
द्वादशप्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ॥
तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ १२ ॥
अंशाः स्थिरा अस्थिरतां भजन्ते वैषम्यतः प्रत्यहभूमिगत्याः ॥
वैज्ञानिकं चक्रमिदं न चाक्षा दृश्यं ततः प्राह मनोमयं तत् ॥ १३ ॥
ऋतून् पितॄनाहुरिमान् वसन्त ग्रीष्मादिकास्ते पितरो हि सौम्याः ॥
ऋतुप्रभावात् प्रकृतौ विकारा य आर्तवास्ते स हि सृष्टिकालः ॥ १४ ॥
अग्निर्यमो नाम परोऽस्ति कश्चित् सोऽग्नौ हि सोमान्वयरोधकः स्यात् ॥
सोमो यमासं निहिते शिवेऽग्नौ यावद्धुनत्यावदिहास्ति सृष्टिः ॥ १५ ॥
अग्निस्त्वहोरात्रमियं स सोमो यमस्तु सन्धिर्न दिनं न रात्रिः ॥
अग्नीद्धे सौम्यः सृजतीह विश्वं तस्मादहोरात्रजसृष्टिमाहुः ॥ १६ ॥
अध्यात्ममग्नौ यदि शोणितेऽस्मिन् सोमो हुतस्तत्परवीजरेतः ॥
चतुर्युताशीतिमितं तदस्मिन् सौम्यं सहस्तिष्ठति सप्तकोशम् ॥ १७ ॥
पिण्डं तमाहुः समुद्रः शरीरे भूत्वा मुहुस्तत्र विलीयते च ॥
स्यादोजसे स्यान्मनसे विलीनं क्षेत्रश यज्ञ्यास्तमदन्ति देवाः ॥ १८ ॥
यद्यूर्ध्वरेताः प्रभवेत् तदेदं विद्यादधोरेतसि पूयते वा ॥
सुतस्तु पत्न्यां स विजायते वा पित्र्योयमात्मा स्वयमस्ति पुत्रः ॥ १९ ॥
सोम्यांशुपिण्डे द्विविधा विभागाः स्युः सूनवोऽन्ये पितरस्ततोऽन्ये ॥
सपिण्डता सप्तसु पूरुषेष्वप्राक्षीत् पुरा दीर्घतमास्तमर्थम् ॥ २० ॥

* "पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेनानि हिता पदानि ॥
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वि तत्निरे कवय ओतवा उ" ॥२१॥ ऋ. सं. मं. १ । सू. १६४

---

* पाकः पृच्छामीति । पाको विशुद्धहृदयो निर्दम्भः सन्नहं मनसा अविजानन् अतिगहनमिदं तत्त्वं विज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । संदेहास्पदानि इमानि देवानां पदानि निहितानि निगूढानि सन्ति । ततः पृच्छामि । एकहायने वत्से इवादित्ये अधिके तापमानात् सप्तसोमसंस्थान् यज्ञमानाः ओतवै तिर्यक् तन्तून् वेतुमिव वितन्वन्तिरम । यद्वा सप्तसोमसंस्थारूपान् निर्मथ्य तन्तुमन्तामाय ; सप्तच्छन्दांसि वितन्वन्निरमेति सायणोऽव्याचष्टे । अथ याज्ञिकसोमसंस्थानामादित्यपरतया व्याख्यानं नातीव रोचते । याज्ञिकस्य दीर्घतमसो यज्ञविज्ञाने पूर्णनैपुण्यात् तद्विषयप्रश्नासम्भवात् ॥ वत्सुनस्तु बष्कयशब्दस्तरुणवचनः । तादृश वापरयमजननायोग्यश्च । तादृशे वत्से संतानेऽधिकृत्य पित्र्यान् सप्तमन्तून् सप्तमहोभागान् सूत्ररूपेण रचयितुमुपरज्ञान् पुनरोतवै पुत्रपौत्रादिसप्तकसन्तननाय वितन्वन्तिरम इत्येव साधीयानर्थः प्रतिपत्तव्यः । अथवा प्राणिशरीरे निहितान्येनानि देवानामग्निसोमादीनां पदानि मनसा हृदयेनाऽविजानन् जानानः पाको बालकोऽहं कविभ्यः पृच्छामि । हे कवयः ! यदेताः पञ्चके तरुणव्यवस्थे वत्सेऽधिकृत्य प्रारभ्य सप्ततन्तून् मदामूयाथि । ओतवै—उ पुनरपि तन्तुमन्तनाय वितेनिरे । यद्वा वत्सयशो बष्कयशीर्घ्यादयः शब्दास्तरुणवत्सवाच-

धियं सद्योऽपि सिद्धिदं हि तस्मिन् पित्र्ये सहोऽभीतमितीममर्थम् ॥
संक्षिप्तमाह भगवान्महर्षिर्वामदेव्यो बृहदुक्थ ऊचे ॥ २२ ॥
* 'महिम्न एषां पितरश्च नेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ॥
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः ॥२३॥ (ऋ० मं० १०।५६।४)
सहोभिर्विश्वं परि चक्रमू रजः पूर्वा धामान्यमिता मिमानाः ॥
तनूषु विश्वा भुवना नि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥ २४ ॥ (१०। ५६। ५)
द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ॥
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ २५ ॥ (१०। ५६। ६)

र्थ इष्टः । तदणो युवा पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति प्राचां संज्ञा । अतएव पौत्रप्रभृति गोत्रमाप्नोति न पितरि पुत्रेति पाणिनिस्मरणात् । तेन पौत्रप्रभृतेरिष्टत्वात्तत्प्रजननकर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् । वत्स पुत्र । पौत्रप्रभृत्यपत्यप्रजननयोग्ये पुत्रे निहिताय वितननमारब्धमित्यर्थः । पुत्रे वितननं च न केवलं पुत्रप्राप्त्यर्थमित्यपवादः, अपि तु पुत्रपौत्रादिषु तन्तुसन्तानाय चक्रिरे इत्याह–आततमिति सन्तत सततानि तानि अन्यानुभावीनि पितृकामपदप्रजनानि । तत्र एकवचनानां अनन्तत् ततान्यनन्तत्र ये वे तेषु सततु तन्तुशब्द सन्तान आततं पद्वदर सम्पूर्ण स्वर्ग देवे इति बोध्यम् । अथवा–पवित्रमन् अई अमस्य पाक पवित्र निर्दिश्य पुण्यमि । कस्मात्तस्मान्महिमा माद्यते देवाः अतएव पुनः सह प्रजा पवित्राभ्य उपकारत सततमभिसदधमानवे उत्तरोत्तरं तन्तुसन्तानाय अक्षये पुत्रे निहितानाम्येनापि देवानां पदानि पितृदेशमपानि अनुरूपाणि निमिमिरे इत्यर्थः । बृहदुक्थादिमहर्षिसमाजे तादृशसार्थिक्य विज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽपि समर्थं श्रूयमाणं विशिष्टाविज्ञानम् दार्शनिकसमा तारतम्यभक्त्यैव दृष्टदृष्टसहकारमावोद्बोधनोचितत्वात् । अत एव इति पितृदेवतानीयां अनयोः वा तादृश विचारकारकाः बृहदुक्थादिमहर्षयो वेणुभवनादिष्वपि नाश्यते । बृहदुक्थस्तु तमर्थं स्पष्टमाचष्टे—

* महिम्न इति ॥ अनेन्वयः ॥ अस्मत्पितरोऽपि एषां देवानां महत्त्वस्येश्वराः अभवन् । देवत्वं प्राप्ताः पितरो देवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं सङ्कल्पमदधुः अपि च तानि तेजांसि समविव्यचुः सङ्गतान्यासन् यानि अत्विषुः दीप्यन्ते । एषां देवानां शरीरेषु पुनर्निविविशुः पितरः ॥ १ ॥ सन्तापा पितरः सहोभिर्बलैः सर्वं लोकं पर्यक्रामन् । अन्यैरमितानि पूर्वाणि स्थानानि परिच्छिन्दन्तः सर्वाणि भूतजातानि स्वशरीरेषु न्ययमयन् बहुप्रकारं च प्रजा मनुष्योत्पत्त्युपकारीणि वा प्रासारयन्त । अस्मत्पितरः पूर्वेऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनुरूपाणि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः २ ॥ सूनवः आदित्यस्य पुत्रा अङ्गिरसः असुरं बलवन्तं स्वर्विदं स्वर्गं स्वर्गलम्भकं वा आदित्य—तृतीयेन प्रजोत्पादनाख्येन कर्मणा द्विधा स्थापयन्ति–उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । किञ्च पितरोऽङ्गिरसः स्वां प्रजामुत्पाद्य पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्य बलं निकृष्टस्वरूपेषु मनुष्येष्वास्थापयन् । यथा पित्र्यं धनं पारेषु पुत्रेषु प्रयच्छन्ति तद्वत् किञ्च तन्तुं प्रजां विततं कृतवन्तः । "प्रजायै शास्तवे सन्तुष व्यवत्ति । प्रजातं नु मान्यव्यवच्छेत्सारिति । तन्तुः सन्तति मन्त्रव्याख्यायां प्रजां वै तन्तुरिति च ब्राह्मणवचनेभ्यस्तन्तुशब्दः प्रजायां प्रवर्तते ॥
(१— । २–शिक्षोपनिषत् । ३–ऐ ब्रा ३।११) ॥ नौकया क्षोदः उदकमिव, स्वस्तिभिः क्षेमैः सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमाणि वा यथातितरामेति तथा बृहदुक्थः स्वां येनां वाजिन नाम स्तुत पुत्रं स्वमहत्त्वेनावरेष्वग्न्यादिषु परेषु सूर्यादिषु आदधादिति सायणो

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ॥
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वा वरेष्वदधादापरेषु" ॥ २६ ॥ (१०। ५६। ७);
एषां बलानां पितरश्च देवाश्चापीशते ते समचिन्वन्त्युश्च ॥
क्रतुं च देवेष्वदधुः पृथक्कृत्यानेमान् प्रमीताः प्रविशन्ति पश्चात् ॥ २७ ॥
लोकान् सहोभिर्निखिलानरन्ति पूर्वाणि धामान्यमितानि मात्वा ॥
यच्छन्ति तन्वा भुवनानि तानि प्रसारयन्ते बहुधा प्रजाश्च ॥ २८ ॥
ये स्वर्विदो येऽप्यथ राक्षसा इति द्वेधाऽसुराः स्वर्विदश्चन्द्रमाः ॥
मासैस्त सौम्याश्च आत्मनि मदादशेरते, विंशतिरष्ट चाह्निकाः ॥ २९ ॥

मन्त्रचतुष्टय व्याचष्टे न । १। १८॥ यथ तु मम । महिम्न इति । एषा देवाना महत्त्व पितरोऽपि समभ्यन्ते । पितरोऽपि देवत्व प्राप्ता सन्तीति वा देवत् पितरोऽपि कर्म कुर्वन्तीति वा यत्र देवा किञ्चित् कर्म कुर्युस्तत्र पितरोऽपि ससज्जन्ते इति वा तात्पर्यम् देवेष्वपि देवः तं प्रियां स्वीय यज्ञ निवेशयन्ति । सुत्या नामाहुतिर्यत्र या जुह्वति । यत्र कश्चिद्देव किञ्चित्कुरुते तत्रान्योऽपि देव समासज्य स्वयत्नेन किञ्चित्सह कुरुते । अत एव देवकर्मसु चेत्रशायास्त कर्मसु पितरोऽपि भागिनो भवन्ति । अथवा पितरोऽपि देवा इति कृत्वा पितर पितृभि संसज्य कर्म कुर्वन्तीत्यर्थं । यद्वा अग्न्यादिदेवेषु भौतिक सोमो हूयते स सुत्या यज्ञो भवति । किन्त्विह देवा एव देवरूपानेव सोममयान् पितॄन् स्वोशापितेऽग्नौ जुह्वति । न मनुष्या एव सोमं जुह्वति अपि तु देवा अपि देवेषु देवमय क्रतु जुह्वतीत्यर्थ । यानीति प्रकरणात् सह करोति । यानि महांसि पितॄणां समवेत्य तु परस्परेण सह सगम्य व्यक्तिमगच्छन् उत अपि चानयजीवनकालपर्यन्तम् यतिषु प्रदीप्यन्त प्रतिभासन्ते स्म । तानि वा अत्र केन चिरकालेन एतासेन पितृणा तनूषु सपिण्डीकरणवेलायां निविविशु सताना पितॄणां सहा स्येकत्रीभूय पुत्रपौत्रादितनुरूपेणाभिव्यक्तानि भूत्वा तन्मरणोत्तर तानि सह सि पुन इने ने पितृषु भागश प्रविशन्तीत्यर्थं । सम विव्यचुरिति वक्तव्ये काव्यदोषादनुस्वारपात ॥१९॥

सहोभिरिति । सह शब्द पुत्रपौत्रादिषु सूयमान पिण्डावयवद्रव्यमाह ॥ ..स शब्दो लोकवचन प्रकृते पुत्रपौत्रादिसत्तापत्यशरीराभिप्राय । पूर्वशब्द पुत्रादिषु पिण्डभागा-हुते पूर्वकालिकत्वं प्राह । धामशब्द पिण्डाभिप्राय । अमितानि व्यवच्छेदरहितानि । तनूष्विति तनुशब्देन सप्तषट्पञ्चचतुस्त्रिद्व्येकरूपा पितृसञ्ज्ञका पिण्डभागा विवक्षिता । भुवनशब्देन जायमाना सूनुसञ्ज्ञका पिण्डभागा गृह्यन्ते पुरुधेति बहुधार्थ । तेनायमर्थ । पत्नीशरीरे शुक्राहुते पूर्वकालिकानि सप्तषट्पञ्चादिव्यवच्छेदरहितानि पिण्डरूपाणि सप्त पञ्चादिव्यवच्छेदैर्व्यवच्छेदभग्न पितर सर्वं पुत्रपौत्रादि समापत्यशरीरं सहोभि वीर्यं परिचक्रमुः पर्यागमन् । तानि च भुवनानि पुत्रादिरूपेणोत्पद्यमानानि सूनुसञ्ज्ञकानि महांसि तनूषु पितृशरीरेषु सप्तपञ्चादिरूपेषु न्ययमयन् । तद्वियत्तान्यकुर्वन् । एकविंशतिसप्तकेन पञ्चदश पट्केनैव आतं आतं भाग योषिच्छरीरे पद् सन्धानमकुर्वन् ॥ अविच्छिन्नमूला येन तानि भुवनानि सूनुमहांसि प्रजा सप्तापत्यान्यनुप्रासारयन्त, तथ प्रसारणं नैकरूपम् अपितु कश्चिदधिकं कश्चिदल्पं कश्चिदल्पाल्पमिति विशेष द्विधासूनव इति । एकविंशत्यादि पिण्डभागे पुनर्जायमानाः पुत्रादय तृतीयेन कर्मणा पुत्रोत्पादनरूपेण स्वर्विदसुरं सौम्यमहोरूप द्विधा धारयाचक्र-आत्मनीनमयाज्यमन्यत् । सवनीयं स्वाज्यमन्यत् । तत्राद्यं सप्तषट् पञ्चादिसंकलनयाऽष्टाविंशतिसंख्यम् । द्वितीयं स्वैकविंशति पञ्चदशादिसंकलनया षट् पञ्चाशत्संख्यम् । इत्थं कृत्वा पितरः स्वां प्रजामेकविंशतिभागरूपां, पितृभिः सह पञ्चदशादि

नाक्षत्रमासादुदयैरथस्यैश्चान्द्रोऽम्बुबिन्दून् सृजतीह देहे ॥
पिण्डोऽष्टयुग् विंशतिबिन्दुभिस्तैरुद्भूय चोर्ध्वं वियाति कालेः ॥ ३० ॥
तत्पिण्डसंतानवशात्परत्यान्युद्यन्ति तत्संतननं क्रमेण ॥
परत्वेकयुग् विंशतिरस्य पुत्रे सप्ताम्बुरात्मन्यनुयोगिसत्रम् ॥ ३१ ॥
पुत्राद्गताः पञ्चदशात्मपौत्रे पुत्रे षडुक्ता अनुयोगिसत्रम् ॥
पौत्रात्प्रपौत्रे तु सुता दश स्युः पञ्चाशदिष्टास्तु वसन्ति पौत्रे ॥ ३२ ॥
षट्त्र्येकबिन्दुक्रमतः परेभ्यः सुताः कृताः सोऽपि चापरेऽस्युः ॥
सद्विपमेकः क्रमतोऽस्तिपिण्डः संतानितः सप्तसु पूरुषेषु ॥ ३३ ॥
सौम्यासुरा आत्मगता द्विधा पुनः स्युः सुतश्च स्युः पितरः पृथक् पृथक् ॥
एकाधिका विंशतिरत्र सूनवः सप्ताधिकाः पितरो न सूनवः ॥ ३४ ॥
पुत्रस्य चात्मात्मभिदैकविंशतौ स्युः सूनवः पञ्चदशात्मनीह षट् ॥
पौत्रे पुनः स्युर्दशसूनवः परे पंचाशदिष्टास्तु तदात्मतां गताः ॥ ३५ ॥
षट् सूनवोऽथ त्रय एव सूनवोऽप्येकोऽत्र सूनुः पितरोऽत्रोपिताः ॥
इत्थं क्रमात् प्राणितनौ पृथक् पृथक् ते सूनवस्ते पितरोऽसुरश्च सः ॥ ३६ ॥
पञ्चाशदित्थं सहषड्भिरुत्तरैः सहांसि पित्र्याणि सहानुभेरते ॥
स्यतः पुनर्विंशतिरष्ट चाहिताश्चतुर्भ्युत्तराशीतिसहांसि तद्विदुः ॥ ३७ ॥
तत्सूनवः पितृसहः स्वकं सहोऽप्यात्मयापयन्तीह सहस्थितं द्विधा ॥
आत्माऽभ्युपद्विंशतिरष्ट च ध्रुवाः स्वसंपुमि संततितन्तवे स्मिताः ॥ ३८ ॥
चत्वारि कर्माणि भवन्ति तत्र ग्रहणं ग्रहस्त्यागं उतापराभ्याम् ॥
उत्पद्यजीवन् जनयत्यपत्यान्युत्क्रम्य चन्द्रे निलयं प्रयाति ॥ ३९ ॥
प्रजायते पितृसहोभिराद्वितश्चान्द्राच्च गृह्णाति पृथक् सहः क्रमात् ॥
पितुश्च चन्द्राच्च वहेऽभिमतानि स ह्यात्मानुपादाय सहांसि जीवति ॥ ४० ॥
अथ द्विधास्थापिततत्सहश्च यत् स्वीयं महः पितृसहश्च तन्तुरत् ॥
गोत्रेऽपरेभ्यात्मतमादधुस्तुवत् सात्मतितिनाम तृतीयकर्म तत् ॥ ४१ ॥

आत्मरूपं चापरेषु पौत्रादिषु आततं तन्तु वितायमानं पुत्रमादधु । एतदेव तृतीयं कर्म यत् स्व सह पित्र्यसहश्च समुच्चितरूपेणापरेषु पुत्रादिषु सप्तसु पुरुषेष्वावपति । चतुर्थेन तु कर्मणा पित्र्यं सहः परेषु सप्तसु पुरुषेषु पित्रादिषु प्रत्यर्पयिष्यति । तदाह । पारमचारं गच्छन्त्या नौकया अतप्रवाह मिव स्वसितभिर्जीवनमूर्ध्नैरपारस्वरया पृथ्व्या पारस्थायाश्चान्द्रया प्रदिशश्चन्तान्तो दुर्गाणि प्रवाहस्थानीयानि तीर्त्वा वृहदुक्थो नाम महात्मात्मा अहित्वा स्वमहिम्ना स्वां प्रजामेक- विंशत्यादि सुनुरूपामवरेषु पुत्रादिषु सप्तपुरुषेषु पृथ्वीस्थानेषु तथा परेषु पित्रादिषु सप्तपुरुषेषु चन्द्रप्रदिक्स्थेषु चादधु । सौम्यसहस पित्र्यस्य सप्तविभागा कश्चिच्चत्कालात् पृथिव्यां पुत्रादिषु तिष्ठन्ति, कश्चिद्धाकालात् चन्द्रे पित्रादिषु तिष्ठन्ति नातः परं कुत्रापि तत्स्थिति । तदित्थं चत्वारि कर्माणि पितृणां व्याख्यातानि—षट्पञ्चाशत्सहस्यं पित्र्यसहः उपादाय जन्मग्रहणं प्रथमं कर्म ॥ १ ॥ अष्टाविंशतिसहस्य नवीनं निजं सहोपपुत्पादत्ते तद्द्वितीयं कर्म ॥ आत्मा सहोग्रहणं भवति ॥ २ ॥ अथ षट्पञ्चाशत्परस्य सवनीयभागस्यावरेष्वाधानं तृतीयं कर्म ॥ ३ ॥ तथाष्टाविंशतिसहस्यात्मनीनभागस्य परेष्वाधानं चतुर्थं कर्मेति बोध्यम् ॥ ४ ॥

संतानितं सततविधं तदुरक्रमात् पुनर्यदा स्योनिरुपेति तन्निजम् ॥
गोत्रेऽष्टमे स ततितन्तुसंग्रहात् संपद्यते स्वात्मनि पूर्णतागतम् ॥ ४२ ॥
स पुरुषः प्रैति यदा तदानीमयं महांश्चन्द्रमसि प्रयाति ॥
आसप्तमं पुरुषमत्र तिष्ठन् विमुच्यते संततिबन्धसूत्रैः ॥ ४३ ॥
चन्द्रस्थसोतृप्यथ चन्द्रगः सन् प्रत्यर्पयेद् यर्हि तदैष लब्धः ॥
स्वैरष्टयुग्विंशतिबिन्दु भिरते.र्थे च्छ्रद्धसूत्र. स भवेद्वयः ॥ ४४ ॥
यत्सप्ततुर्थं किल कर्म धीयते संसृज्यते यत् त्रिषु पूर्वकर्मसु ॥
भूतैः पृथिव्या सदितोऽतिमुच्यते मास्य प्रज्ञादन्तुरिहास्ति चाततः ॥४५॥
इत्थ पितृस्तोमगतिः सपिण्डता परेषु सप्तस्वपरेषु चोदिता ॥
भूतात्मदिव्यात्मयुजोऽन्तरात्मनःसौमस्य नात.परत.स्थितिःक्वचित् ॥४६॥
पारादवाराच्च तटात् प्रजार्द्रं नावेव चान्द्र्याः प्रदिश पृथिव्याः ॥
दुर्गाणि तीर्थे स्थितिभि. प्रजासु सौम्योरस स्वर्गिदिहासुरेऽस्ति ॥४७॥
यथा तु चन्द्रात् पृथिवीमुपैति यथा पृथिव्या. शशिनं प्रयाति ॥
एव स्वकीयं च सहो नरस्यापरेषु चायाति परेषु याति ॥ ४८ ॥
यदासतं सप्तसु पूरुषेषु श्रद्धानसूत्र प्रददामि तां गाम् ॥
प्रत्यर्पयासौ क्रियते तदासौ स्वयोनिमायाति जहाति यूथम् ॥ ४९ ॥

	सपिण्डपुरुषा	पिण्डस्य सहांसि	अप-स्थानि	सन्तानाः		पिण्डभाज पुरुषा पितर.	अपुत्रे पितृ-सहांसि	सपुत्रे पितृस हांसि	
१	आत्मनि	२८	७	२१	७	वृद्धातिवृद्धप्रपितामहस्य	१	१	०
२	पुत्रे	२१	६	१५	६	अतिवृद्धप्रपितामहस्य	३	२	१
३	पौत्रे	१५	५	१०	५	वृद्धप्रपितामहस्य	६	३	३
४	प्रपौत्रे	१०	४	६	४	प्रपितामहस्य	१०	४	६
५	वृद्धप्रपौत्रे	६	३	३	३	पितामहस्य	१५	५	१०
६	अतिवृद्धप्रपौत्रे	३	२	१	२	पितु.	२१	६	१५
७	वृद्धातिवृद्धप्रपौत्रे	१	१	०	१	आत्मन	२८	७	२१
०	अष्टमे	०	०	०					
		८४	२८	५६			८४	२८	५६

* "अव परेण पर एनावरेण पदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ॥
सा कद्रीची कंस्विदर्धं परागात् क्वस्वित् सूते न हि यूथे अन्तः ॥ ४० ॥

मं. १ सू. १६४ । ऋ १७ ॥

एकत्रय पट् दश त्रिंश पञ्चदशेकविंशत्युदिता विभागाः ॥
स्यु सप्तमाद्व्युत्क्रमपूर्वपुम्भ्योऽष्टाविंशतिस्तु स्वगता विभागाः ॥ ५१ ॥
चतुर्युताशीतिमितैस्तदित्थं सौम्यैः सहोभिर्ध्रियते य आत्मा ॥
सोऽयं महांश्चन्द्रमसो हि लोकादुपेत्य योन्यात्त्विभेश्चमेति ॥ ५२ ॥
प्रेत्येन्दुगश्चन्द्रमसस्तुधाम्ना कोऽसीति पृष्ट प्रतिवक्ति चन्द्रम् ॥
विचक्षणः सोम इतोऽहि रेतो यदाभृतः सोऽहमिहार्तवोऽस्मि ॥ ५३ ॥
नाक्षत्रिकद्वादशमासरूप संवत्सरः सोऽस्ति पिता स गर्भे ॥
देहं विनिर्माति तदेवमर्थं कौषीतकीया भगवन्त आहुः ॥ ५४ ॥

† "विचक्षणाद् ऋतवो रेत आभृत पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्र्यवत ॥
तन्मा पुंसि कर्तर्येरयध्वं पुंसा कर्त्रा मातरि माऽऽसिषिञ्च ॥ ४५ ॥
स जायमान उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उपमास ॥
द्वादश त्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदेह प्रति तद्विदेहम् ॥ ४६ ॥
तन्म ऋतवो १ अमर्त्यंव १ आरभध्व तेन सत्येन ॥
तपसा ऋतुरस्मि, आर्तवोऽस्मि, कोऽसि त्वमस्मि ॥ ४७ ॥
यदस्ति किञ्चित् तदिदं समस्तं स्नेहश्च तेजश्च भवेद् द्विधैव ॥
आर्द्रं च शुष्कं च तदेतदाहुं विद्यादहोरात्रत एव सर्वम् ॥ ४८ ॥

[शत. का ४ प्र. ४। ब्रा. २। कं. २३]

यदस्ति तेजो यदिहास्ति शुष्कं तदग्निमूलं स च सूर्यमूल ॥
तत्सोममूलं स च चन्द्रमूल स्नेहो यदार्द्रं तदहश्च रात्रि ॥ ५९ ॥
गायत्रिका ज्योतिरिदं ह्यहस्तत् पाप्मा तु रात्रिस्तम इत्यथेहि ॥
ज्योतिस्तदग्निस्तम एव सोमस्ताभ्यामिदं विश्वमभिव्यनक्ति ॥ ६० ॥

इति आर्तवाधिकरणम् ।

---

* अग्नावाहुतिर्गोरूपेण स्तूयते–अव परेणेति । आहुतिर्गोरूपा वत्सस्थानीयमग्निमवस्तात् दर्धोदेशे परेण स्वशदेन परस्तादुपरिदेशे स्वनेनावरेण स्वपदेनाक्रूप्य बिभ्रती सती सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । कद्रीची क्वगतेत्यनिश्चयगमना सा गौः कं विभागमगच्छत् । कुत्र वा प्रदेशे फलमुत्पादयति । इति न ज्ञायते । न ह्येषं गौः समानजातीयगोमध्ये क्वचिद् दृश्यते इत्यर्थः ॥ अथवा सूर्यरश्मिरूपा गौर्वत्सस्थानीयं यजमान पूर्वेक्तरीत्या बिभ्रती दिवं गच्छति । "त अमन्त्येना सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवास "–इति श्रुते । इति सायणव्याख्या ॥

† विचक्षणादिति कौषीतकीयोपनिषदि श्रूयते । "असौ वै सोमो राजा विचक्षणश्चन्द्रमा "– इति कौषीतकिब्राह्मणे ७ अध्याये १० कण्डिकायाम् (१२। २ च) ॥ रेत सोम । (कौ ब्रा १३। ७) ॥

सप्ताहाधिकरणम् ।

द्यावापृथिव्यौ न पृथक् पुरास्तां पृथ्व्या समं द्यौश्च दिवा च पृथ्वी ॥
कालेन सौर्य्या अभवत् पृथिव्या अपत्यरूपा पृथिवीयमन्या ॥ १ ॥
यथा तु सूर्येऽपि च ते सहास्तामद्यापि ते यद्वदिह स्थितेस्तः ॥
यथा च भूमावपि सूर्य्यवत्ते अन्ये सहस्तस्तदिहानुवच्मि ॥ २ ॥
यत्सृज्यते तत् त्रिकमेव साकं ह्याद्यमस्थावयनं तदन्नम् ॥
प्राणो मनोवागिति यत् त्रयं तत् संश्लिष्यते तेन विभाति सूर्यः ॥ ३ ॥
भूमिस्तु येयं पृथिवी पृथक्स्था तत्रापि तद्वत् त्रयमेतदस्ति ॥
सूर्यो मनस्तत्र तु वाक् तदङ्गं वागेव पृथ्वी मन एतदन्नम् ॥ ४ ॥
• सूर्ये स्थितानाममिधा अमीषां ज्योतिस्तु गौरायुरिति क्रमात् स्युः ॥

आवपनम् = मनः	मनः = ज्योतिः = द्यौः	↓	(सू.)	↑	द्यौः=द्यौः=मनः	अग्निः	तेजः	सूर्यः
अन्नादः = प्राणः	प्राणः = गौः = अन्त		+		अन्त=गौः=प्राणः	इन्द्रः	आपः	वायुः
अन्नम् = वाक्	वाक् = आयुः = पृथ्वी	↓	(पृ.)	↑	पृथ्वी=वाक्=वाक्	विश्वे-देवाः	अन्नम्	अग्निः

	अहानि	देवाः	अभिप्लवाः	छन्दांसि	स्तोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	अहः	अग्निः	ज्योतिः	गायत्री	त्रिवृत् ९	रथन्तरम्	करिष्यत्	आयाति प्रयाति
२	अहः	इन्द्रः	गौः	त्रिष्टुप्	पञ्चदशः १५	बृहत्	कुर्वत्	स्थितम्
३	अहः	विश्वे-देवाः	आयुः	जगती	सप्तदशः १७	वैरूपम्	कृतम्	समानोदर्कम्
४	अहः	अग्निः	वाक्	अनुष्टुप्	एकविंशः २१	वैराजम्	करिष्यत्	आयाति प्रयाति
५	अहः	इन्द्रः	गौः	पङ्क्तिः	त्रिणवः २७	शाक्वरम्	कुर्वत्	स्थितम्
६	अहः	विश्वे देवाः	द्यौः	अतिच्छन्दाः	त्रयस्त्रिंशः ३३	रैवतम्	कृतम्	समानोदर्कम्
७	अहः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः

• यत्तु तैत्तिरीयसंहितायाम्—"ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्ति । इयं वाव ज्योतिः । अन्तरिक्षं गौः । असावायुः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति (७ । २।४= ७। ३। ६ = ७। ३। ५) इत्यत्र ज्योतिषः पृथ्वीत्वमायुषस्तु द्युलोकत्वमाम्नातं तत्पूर्व्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । प्रतिनियतं स्तरेषु प्रथमादिषु पृथिव्यादिस्तरत्रयस्थत्वात् । सूर्यस्य हि स्तरेषु प्रथमस्य ज्योतिष्ट्वात् तृतीयस्य आयुष्ट्वादविरोधः ॥

भूमिस्थितानां तु पुनस्त्रयाणां वाग् गौरथ द्यौरिति चाभिधाः स्युः ॥ ५ ॥
ज्योतिर्मनः प्राण इहोच्यते गौरायुरत्र च गौरस्ति यदस्ति सूर्ये ॥
वागेव वाक् प्राण इहोच्यते गौर्मन इवेह द्यौर्यदि चेत् पृथिव्याम् ॥ ६ ॥
त्रिवृत्कृतं ज्योतिरिहाग्निरुक्तस्त्रिवृत्कृता गौरिह चेन्द्र इष्टः ॥
त्रिवृत्कृतायुस्त्विह विश्वदेवाः सहाधिदेवाः दिवि ते त्रयः स्युः ॥ ७ ॥
त्रिवृत्कृता वागियमत्र मुक्ता त्रिवृत्कृता गौरुदिता इहापः ॥
त्रिवृत्कृता द्यौरिह तेज उक्तं भूतानि तु त्रीणि भुवि स्थितानि ॥ ८ ॥
यावन्मनस्तावदिहास्ति सा द्यौः पृथ्वी तु सा स्यादिह यावती वाक् ॥
द्यावापृथिव्योः पुनरन्तरिक्षः प्राणस्तयोरेव च सोऽनुषक्तः ॥ ९ ॥
सूर्यस्त्रिलोकीमय एष पूर्वं ह्यासीत् ततोऽभूत् पृथिवी त्रिलोकी ॥
सूर्यो मनो वागथ पार्थिवोऽग्निः प्राणोऽन्तरिक्षः पुनरत्र वायुः ॥ १० ॥
* एकपाद् द्विपदो भूयो विचक्रमे द्विपात् त्रिपादमभ्येति पश्चात् ॥
द्विपाद् षट्पदो भूयो विचक्रमे त एकपदस्तन्वं समासते ॥ ११ ॥
(अथर्व सं. १३। २। २) ॥
प्रस्थानभेदाच्च तदित्थमेते द्यावापृथिव्यौ त्रिविधे भवेताम् ॥
सूर्ये पृथक् ते पृथगेव पृथ्व्यां सूर्यश्च पृथ्वी च पृथक् तृतीये ॥ १२ ॥
परे च ये ते अवरे च ये ते द्यावापृथिव्यौ भवतः पृथक् ते ॥
इमे तृतीये तु पिताहिते ते त एव माता पितरौ भवेताम् ॥ १३ ॥
द्यौरेव सूर्यस्त्रिविधिः स उक्तो ज्योतिश्च गौरायुरिति प्रभेदात् ॥ †

---

* इति मन्त्रव्याख्याया गोपथे—"एकपाद् द्विपद इति । वायुरेकपात् । तस्याकाशो पादः । चन्द्रमा द्विपात् । तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादौ ॥ आदित्यस्त्रिपात् । तस्येमे लोकाः पादाः ॥ अग्निः षट्पादः । तस्य पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरापओषधिवनस्पतय इमानि भूतानि पादाः । तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा"—इति सूर्यस्य अग्नेश्च सम्बन्धेन लोकत्रयाख्यानात् सूर्येऽपि त्रैलोक्यमुपपद्यते पृथिव्यां चेति बोध्यम् । वायुश्चन्द्रस्यायतनं विक्रमते । इतरसंग्रहापेक्षया चन्द्रस्यायतनशीघ्रतया वायुमधाराधिक्योपपत्ते । वायुश्चन्द्रे नास्तीति केचिद्यत्नना आहुस्तद् ज्ञानात् । वायो सर्वाकाशपरिव्यापितया चन्द्रेऽपि संभवात् । वायु विना चन्द्रगत्यसंभवाच्च ॥ चन्द्र आदित्यं पश्चात् परिक्रमते । पश्चादित्युक्त्या सूर्यपरिक्रमणात् प्राक् पृथ्वीपरिक्रमणं लभ्यते । तदेव स्पष्टयति पश्चाद्भ्येति द्विपादिति । चन्द्र पृथिव्या अधिकं विक्रमते पृथ्वीमपरित्यज्यादित्यमभिक्रमते इत्यर्थः ॥ अग्निचन्द्रसूर्यास्त्रयोऽपि स्थिरत्वा वायो शरीरमुपाश्रयन्ते । आकाशस्थत्वाद् वायुना पर्याप्यन्ते इति मन्त्रार्थः ॥

सूर्ये				
ज्योतिः	—	गौः	—	आयुः
अग्निः	—	इन्द्रः	—	विश्वेदेवाः
गायत्र	—	त्रैष्टुभं	—	जागतम्
साप	—	प्रकाश	—	उच्छिष्ट
यज्ञ	—	वेद	—	लोक
परिणाम	—	दृश्यता	—	भोग्यता
बृहत्	—	वैराजम्	—	रैवतम्

† एतरेय ब्राह्मणोर्ध्व (१८ अ.) त्रैलोक्य सूर्यापेक्षया द्रष्टव्य ननु पृथिव्यपेक्षया । उत्तरस्याह इत्युक्ते ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमभवन्ति "अयं वै लोको ज्योतिः, अन्तरिक्षं गौः, असौ लोक आयुः । स एवैष उत्तरस्माहो ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहानि"—इत्याद्यभिप्रायपरक इत्यादिका एतरेयश्रुतिरत्र द्रष्टव्या । (ए ब्रा. १८ अ)

ज्योतिस्तद्ग्निस्त्वथ विश्वदेवा आयुश्च गौरिन्द्र इति प्रविद्यात् ॥१४॥
अग्निस्तु सर्वा अपि देवताः स्युः सर्वास्तथेन्द्रोऽपि च देवताः स्युः ॥
विश्वे च देवा अपि देवताः स्युर्देवा हि ते ये दिवमाश्रयन्ते ॥ १५ ॥
देवस्वरूपप्रतिपत्तिहेतुश्छन्दो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥
गायत्रमग्नेरथ वैश्वदेव्यं स्याज्जागतं त्रैष्टुभमैन्द्रमिष्टम् ॥ १६ ॥
तापोऽस्ति यावान् स तदग्निभागो यावान् प्रकाशः स तदिन्द्रभागः ॥
तद्वैश्वदेव्यं तु यतोऽस्य भागाद् भूतानि भूत्वा बहिरामवन्ति ॥ १७ ॥
यावांस्तु तापोऽस्ति ततोऽस्ति यज्ञो यावान् प्रकाशोऽस्ति ततोऽस्ति वेदः।
भूतोद्भवो यावति सोऽस्ति लोकस्त्रिभिः सहस्थैरिदमेकवस्तु ॥ १८ ॥
यावच्च तापोऽस्य चतुर्दिशं ते ग्रहाः क्रमन्ते परिवार्य्य तावत् ॥
प्रकाश एतस्य तु यावदस्ति प्रदृश्यते तावति सोऽवकाशे ॥ १९ ॥
यो भूतभावप्रभवोऽस्य भागः सोऽप्येत यावन् स तृतीयभागः ॥
* इत्थं त्रिरूपं त्रिविधं पुनः स्याद् भर्गो महश्चाथ यशस्तृतीयम् ॥ २० ॥

---

*"सस्थिते संस्थिते सवने वाचयति —"मयि भर्गो मयी महो मयि यशो मयि सर्वमिति। पृथिव्येव भर्गो—ऽन्तरिक्ष एव महो द्यौरेव यशोऽप एव सर्वमिति ॥ १ ॥ अग्निरेव भर्गो वायुरेव मह आदित्य एव यशश्चन्द्रमा एव सर्वम् ॥ २ ॥ वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो विश्वेदेवा एव सर्वम् ॥ ३ ॥ गायत्र्येव भर्गस्त्रिष्टुबेव महो जगत्येव यशोऽनुष्टुबेव सर्वम् ॥ ४ ॥ प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव मह उदीच्येव यशो दक्षिणैव सर्वम् ॥ ५ ॥ वसन्त एव भर्गो ग्रीष्म एव महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वम् ॥ ६ ॥ त्रिवृदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यशः एकविंश एव सर्वम् ॥ ७ ॥ ऋग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो ब्रह्मवेद एव सर्वम् ॥ ८ ॥ होतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव यशो ब्रह्मैव सर्वम् ॥ ९ ॥ वागेव भर्गः प्राण एव महश्चक्षुरेव यशो मन एव सर्वम् ॥ १० ॥ स यदाह मयि भर्ग इति—पृथिवीमेवैत ल्लोकानामाह, अग्निं देवानाम्, वसून्देवान् देवगणानाम्, गायत्रं छन्दसाम्, प्राचीं दिशाम्, वसन्तमृतूनाम्, त्रिवृतं स्तोमानाम्, ऋग्वेदं वेदानाम्, होत्रं होत्रकाणाम्, वाचमिन्द्रियाणाम्। सवा एष दशधा चतु सपद्यते। दश च ह वै चतुर्विंशतोऽक्षराणि। ते गर्भा उपजीवन्ति। श्रीर्वै विराट्। यशोऽन्नाद्यम्। श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ॥ प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति ॥ गोपथब्रा० पू० ५ प्र० ॥

भर्गो महो यश इति अग्निप्रधानामद्भ्योज्योतिर्गवायुपामुच्छिष्टानि त्रय्याणि। उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे इत्याथर्वणश्रुतिः ॥

१ भर्गः	पृथ्वी	अग्निः	वसवः	गायत्री	प्राची	वसन्तः	त्रिवृत्	ऋक्	होता	वाक्
२ महः	अन्तरिक्षम्	वायुः	रुद्राः	त्रिष्टुप्	प्रतीची	ग्रीष्म	पञ्चदश	यजुः	अध्वर्युः	प्राणः
३ यश	द्यौः	आदित्य	आदित्याः	जगती	उदीची	वर्षा	सप्तदशः	साम	उद्गाता	चक्षुः-श्रोत्रे
४ सर्वम्	आप	चन्द्रमाः	विश्वेदेवाः	अनुष्टुप्	दक्षिणा	शरत्	एकविंश	ब्रह्म	ब्रह्मा	मनः
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

* बृहच्च वैराजकरैवते च श्रीण्यत्र पृष्ठानि द्विधा प्रविधात् ॥
रथन्तरादीन्यपराणि तानि त्रीण्येव पृष्ठानि भवन्ति पृष्ठ्याः ॥ ५१ ॥
बृहन्ति तु त्रीणि मनांसि विद्याद् रथन्तराणि भवन्ति वाचः ॥
एकैकवेषा तु रथन्तराणामेकैकमन्येष्वतिमन्यते तत् ॥ ५२ ॥
त्रिधा च भूमिः पृथिवी यथा द्यौर्वाग् गौरथ द्यौरिति भक्तयोऽष्टधाः ॥
वाचो हि भूतानि च पञ्चगाव कृष्णा अथ द्यौरिह भूतदेहा ॥ ५३ ॥
† देवा मनुष्याः पितरोऽसुराश्चेत्यस्मासि तु वा इह संप्रतीयात् ॥
आपोऽमृतक्षारसुरादयो ये रसाश्च भूतानि तु तानि विद्यात् ॥ ५४ ॥
देवाश्च भूतानि च कृष्णः स्युर्भूतेषु देवाः समधिष्ठिताः स्युः ॥
अमुत्र देवा इव भूतसंघा इहोल्वणा सन्ति तिरस्कृतोऽन्ये ॥ ५५ ॥
आमुष्मिका वा पुनरैहिका वा विपर्ययन्तेऽपि परस्परेण ॥
अन्योन्यमेषां परिवर्तनं यत् स्यात्प्रथिकं स्यादपि कृत्रिमं तत् ॥ ५६ ॥
देवस्वरूपप्रतिपत्तिहेतुश्छन्दो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥
वाचामनुष्टुप् हि गवां त्रिष्टुप् षड्भिर्वयामति च्छन्द इति स्मरन्ति ॥ ५७ ॥
यो भूतभाग प्रथम स भागो भूर्दृश्यते वायव्यं द्वितीय ॥
तायस्तृतीयस्तमभिप्रपन्नो भौमोऽग्निरूर्ध्वं ज्वलिति प्रसह्य ॥ ५८ ॥
वायन् स आप स इहाग्रभागः पश्यन्ति यावद्भुवमाप एताः ॥
तेजः परस्ताच्च तृतीयभागः संस्था पृथिव्या तु विपर्ययेण ॥ ५९ ॥
लोक पुरस्तात् परतोऽस्ति वेदो वेदाश्च यज्ञोऽहरहः प्रवृत्त ॥
पृष्ठान्यथ त्रीणि रथंतरं च वैरूपमूर्ध्वा अपि शाक्करं च ॥ ६० ॥
अमुत्र पश्यामि यथा त्रिधा कृतानिहापि पश्यामि तथा त्रिधा कृतान् ॥
अन्यानि रूपाण्यपि च त्रिधा त्रिधा सर्वत्र पश्यामि तदन्यथादिव ॥ ६१ ॥

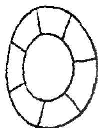
* इय गायत्र्यन्तरमसौ बृहत् (तै. स ३। ३। ७)।
गायत्री च त्रिष्टुप् चेति मसपदा शक्वरी। (मै सं २। ६। १)

उभे बृहद्रथन्तरे भवत । इयं वाव रथन्तरम् । असौ बृहत् । आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणापानाभ्यां । दिवश्च पृथिव्याश्च । सर्वस्माद्वित्ताद् वेद्यात् ॥ (तै ब्रा १।४।६)

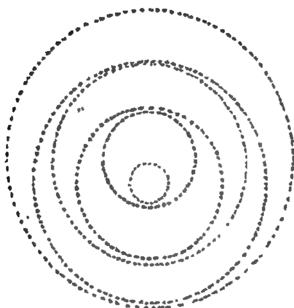
यद्वै रथन्तर तद्वैरूपं, यद् बृहत् तद्वैराजम् । यद्रथन्तरं तच्छाक्वरं, यद् बृहत् तद्रैवतम् । (ऐ ब्रा १७ ख) । बृहच्च वा इदमग्रे रथन्तरं चास्ताम् । वाक् च वैतन्मनश्चास्ताम् । वाग् वै रथन्तरं मनो बृहत् । तद् बृहत्पूर्वं ससृजान रथन्तरमत्यमन्यत । तद्रथन्तरं गर्भमधत्त, तद्वैरूपमसृजत । ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च बृहदत्यमन्येताम् । तद् बृहद्गर्भमधत्त तद्वैराजमसृजत, ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येताम् । तद्रथन्तरं गर्भमधत्त, तच्छाक्वरमसृजत । तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च, शाक्वरं च, बृहच्च वैराजं चात्यमन्यन्त । तद् बृहद्गर्भमधत्त । तद्रैवतमसृजत । तानि षट् पृष्ठान्यासन् (ए ब्रा १६ ख.)

† सूर्य्यादुद्भूता ज्योतिष्मन्त आग्नेया प्राणा देवा ॥ १ ॥ चन्द्रादुद्भूता ज्योतिष्मन्त सौम्या प्राणा पितर ॥ २ ॥ पृथिव्युद्भूतास्तामसा प्राणा असुरा ॥ ३ ॥ मनुष्या देशारीरोद्भूता स्तामसा प्राणा मनुष्या गन्धर्वा वा । जातानां मनुष्या । मृतानां गन्धर्वा ॥ ४ ॥ निर्विशेषा इवत प्रभूता निम्ना प्राणा अप्य ॥ ५ ॥

तृतीय पृष्ठे

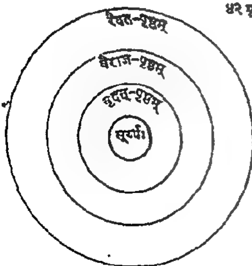

	काल	वैगनी	शोण	हिरण्य	पीत	हरित	नील	काल
अग्निः								
सोमः								
	पीत	हरित	नील	कालः	वैगनी	शोण	हिरण्य	

४० पृष्ठे

४२ पृष्ठे

• आयाति चार्वाग् भवति प्रयाति पराग् भवत्येतदिहैकरूपम् ॥
अथ द्वितीयं स्थितमस्ति रूपं यस्मै न चार्वाक् न पराक् प्रपत्तिः ॥ ६२ ॥
रूपं तृतीयं चलतां समानोदर्के न चेत् पृष्ठपुरोगतिः स्यात् ॥
रूपत्रय यद् यचि तद्वदेव त्रयं प्रविद्यात् पृथिवीविभागे ॥ ६३ ॥

• त्रयो करिष्यत् प्रथमं स्वरूपं कुर्वंस्तुनर्मध्यममस्ति रूपम् ॥
कृत तदन्त्यं तदिदं त्रिधा यद्विकोचमेतत्पृथिवीविभागे ॥ ६४ ॥

• ऋतुत्रयं आग्निकृते वसन्तो ग्रीष्मोऽथ वर्षा ऋतुरेप शुक्ल' ॥
ऋतुत्रयं तत्क्षयकृत् शरद्वा हेमन्त वधं शिशिरः स कृष्णः ॥ ६५ ॥

• प्रातश्च मध्यन्दिनमत्र सायं त्रीण्येव लोके सवनानि सन्ति ॥
बाल्यं च तारुण्यमथो जरा वा सर्वत्र सन्ति त्रिविधा अवस्थाः ॥ ६६ ॥

• अयं च लोकोऽथ यदन्तरिक्षं हासौ च लोकस्त्रय एव लोकाः ॥
यावन्ति चैवं त्रिविधानि लोके सर्वाणि वाक्प्राणमनःकृतानि ॥ ६७ ॥
आमुष्मिकाण्येवमिह त्रयाणि त्रयाणि तद्वत्पुनरैहिकानि ॥
पांसुस्तवहोभिरंश्वाद् विधाता यत्सप्तमं तत्र न कृत्यमासीत् ॥ ६८ ॥
महाव्रतं वा यदि वाऽविवाक्यं स्यात्सप्तमं चाहरिदं मवेच्छ्री ॥

---

* एतदेवमाख्यानस्य त्रिशाध्यायादारभ्यैतत्प्रकरणं द्रष्टव्यम् ॥ पिण्डास्त्रिविधा — स्वज्योतिष परज्योतिष अज्योतिष । स्वज्योतिषा सूर्यादीना त्रीणि पृष्ठानि—बृहत्, वैराजं, रैवतमिति । पृष्ठत्रय साहस्रमुच्यते । तृतीयपृष्ठपर्य्यन्तं सूर्य्यात् त्रिशातिका अर्था. सपृक्ता. सचरन्ति ज्योतींषि च, गावश्चायूंषि च । अहान्येतान्य भिप्लवाख्यानि प्रत्यह पञ्चपृष्ठास्तोमा - त्रिवृत् पञ्चदशै कविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशा । ६ । १२ । २१ । २७ । ३३ । त एव पञ्च देवा अग्नि-वायवादित्या इति त्रयोऽनय वैश्वदेव्य वैद्युतमिति द्वौ सोमौ । तावेव चन्द्रदिगाख्यौ सोमौ ॥ सहस्य चाय सर्वो नाम प्रजापति । तस्य त्रयो भागा—अनिरुक्त सप्तदश वषट्कारश्च । साहस्रस्य प्रभृतिरनिरुक्त, मध्य सप्तदश, अवसानो वषट्कार ॥ तच्छरीरे त्रेधा देवा ज्योतींषि च गावश्चायूंषि च । ज्योतिर्मया आग्नेया, गोमया ऐन्द्रा, आयुर्मया वैश्वदेव्या ॥ अग्नि सर्वा देवता इन्द्र सर्वा देवता, विश्वेदेवा सर्वा देवता । त्रिवृदग्निर्गायत्रश्छन्दा । पञ्चदशेन्द्रस्त्रैष्टुभ । एकविंश आदित्यो जागत त्रिणव सोम आनुष्टुभ । त्रयस्त्रिंश सोमोऽतिच्छन्दा ॥ अष्टौ वसवोऽग्निरिति गायत्र । एकादश रुद्रा इन्द्र इति त्रैष्टुभ । द्वादशादित्या आदित्य इति जागत ॥ यमुभि सभूता द्वादशादित्या वसुमया अष्टविमक्ता भवन्ति त चान्द्र ज्योतिर्मया विश्वेदेवा आनुष्टुभ छन्द । वसुप्राधान्यादष्टाक्षर आनुष्टुभ । दिक् सोमस्त्वतिच्छन्दा इति देवछन्द ॥ एवमज्योतिषा पृथिव्यादीनामपि त्रीणि पृष्ठानि—रथन्तर वैरूप शाक्वरमिति । पृष्ठा साहस्रमेतत् । तृतीयपृष्ठपर्य्यन्त पृथ्वीतस्त्रिशातिका अर्था सचरन्ति—वाग् गौ द्यौ रिति । अहान्येतान्याभिप्लविकानि । अभिप्लवश्चक्रपरिवर्तनम् । एकेनाहोरात्रेण भचक्रस्य यौ परिवर्तनं भगणीयाभिप्लविकत्वम् । अत्राहं पूर्ववत् स्तोमा, देवा, देवगणा, छन्दांसि च ॥ पञ्चस्वपि स्तोमेषु अग्ने परिस्थितिविशेषा ऋतव उच्यन्ते । त्रिवृत् स्तोमेऽग्नेर्मात्रो वसन्त । पञ्चदशान्ते ग्रीष्म । एकविंशान्ते वर्षा ॥ अत परमग्ने शीर्णत्वेनेति शरदाव । त्रिणवान्तेऽग्नेर्हीनत्वाद्धेमन्त । एकैकस्य अग्नेर्द्वौमासात्यहानि भवन्तीति पञ्चर्तव ॥ अग्नेरेव शान्तमन्त आयो सोमौ भुक्ते ॥ अहामन्यस्मिन्नर्थे सक्रमशः सवन त्रयेषा—प्रात माध्यन्दिनं तृतीयं चेति । प्रवृत्ति, विपरीतभावेनोपभोग, निवृत्तिक्रमश्चेति । प्रवेश, पूर्णमध्य, बहिष्कारश्चेति ॥

अग्निमहन्येव हि भोग्यवन्तु समुज्झिमानान् कृतकृत्य आत्मा ॥ ६९ ॥
समाहृताः पूर्णमभूदितीयं तत्सृष्टिकर्मेति वदन्ति केचित् ॥
दशाहतस्तु प्रवदन्ति चान्येऽन्ये द्वादशाहेन वदन्ति तद्वत् ॥ ७० ॥
दिवं त्र्यहेणाथ भुवं त्र्यहेण व्यधात् तदित्थं षडहः स पृष्ठ्यः ॥
छन्दोमनाम्ना तु पशूंस्त्र्यहेण सृष्ट्वा कृतार्थो दशमेऽहनि स्यात् ॥ ७१ ॥
अस्याः पृथिव्या उपरिस्थिता ये दूर्वावनौषध्यवल्लयाद्याः ॥
ये जन्तवः पृश्निवदत्र दृष्टा विधास्पशूंस्तान् क्षितिलोमभूतान् ॥ ७२ ॥
एषां प्रसृष्टिः पृथिवीप्रसृष्टेर्भिन्ना तदित्थं प्रथमं विधाय ॥
द्यावापृथिव्यौ तत एव पश्चात् पशुंस्तथा कृप्राणमनांसि चक्रे ॥ ७३ ॥
ये प्रायणीयोदयनीयभूतौ द्वौ चातिरात्रौ पृथगत्र सृष्टौ ॥
प्रारम्भकालोऽप्यवसानकालमेतौ द्वादशाहप्रतिपूरकौ स्तः ॥ ७४ ॥
एकेन चाह्ना दशभिस्त्र्यहोभिः शतेन चाह्नां च सहस्रकेण ॥
अन्याश्च सृष्टीरसृजद्विधाता सर्वं सहस्रेण तु वत्सराणाम् ॥ ७५ ॥
सृष्टिप्रभेदात्तु तदित्थमह्नां भवन्ति ते ते बहवः प्रभेदाः ॥
तथाप्यहोरात्रकृतैव सृष्टिः सर्वा बभूवेति हि निर्विवादम् ॥ ७६ ॥

सं.	अहानि	अहर्नामानि	देवाः	छन्दांसि	स्तोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	अहः	ज्योतिः	अग्निः	गायत्री २४	त्रिवृत् ९	रथन्तरम् १	करिष्यन्	एति-प्रेति
२	अहः	गौः	इन्द्रः	त्रिष्टुप् ४४	पञ्चदशः १५	बृहत् (१)	कुर्वन्	स्थितम्
३	अहः	आयुः	विश्वेदेवाः	जगती ४८	सप्तदशः १७	वैरूपम् २	कृतम्	समानोदर्कम्
४	अहः	वाक्	अग्निः	अनुष्टुप् ३२	एकविंशः २१	वैराजम्(२)	करिष्यन्	एति प्रेति
५	अहः	गौः	इन्द्रः	पङ्क्तिः ४०	त्रिणवः २७	शाक्वरम् ३	कुर्वन्	स्थितम्
६	अहः	द्यौः	विश्वेदेवाः	अतिच्छंदाः ४२	त्रयस्त्रिंशः ३३	रैवतम् (३)	कृतम्	समानोदर्कम्
७	अहः	द्यौ	द्यौः	द्यौः	द्यौः	द्यौः	द्यौः	द्यौः

॥ इति सप्ताहाधिकरणम् ॥

यज्ञाधिकरणम्

त्रैलोक्यमन्तर्भवतीद यस्मिंस्तत्पारमेष्ठ्यं पदमभ्यतिष्ठत् ॥
* प्रजापतिस्तंतु वितायमानं त्रयीमयं यज्ञ इति प्रतीयात् ॥ १ ॥

[शत. ४ कां. ४ प्र. ८ ब्रा.] तै. ब्रा. १ कां ४ प्र. ६ अ.

प्रजापतेर्यत्प्रथमं स्वरूपं तच्चानिरुक्तं हि ततो निरुक्तम् ॥
स्यात्तच्चतुर्धा प्रविभक्तमीक्षे मूलं च सत्यं च यशं च यज्ञम् ॥ २ ॥

प्राणा इमे तत्र गतास्तु वाचस्तेजांसि ते ज्योतिषि मानसे स्युः ॥
एते त्रयः संमिलिता इहात्मा प्रजापतिः स प्रथितः स यज्ञः ॥ ३ ॥
प्राणो मनो वागिति मूलरूपं वागेव सत्यं द्विविधं तदिष्टम् ॥
लोकाश्च वेदाश्च पृथक् त्रयस्ते मर्त्या नु लोका अमृता नु वेदाः ॥ ४ ॥

लोकाः–यद्भूर्भुवः स्वस्तदियं त्रिलोकी स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽपि सौक्ष्म्यात् ॥
पृथ्व्यन्तरिक्षद्युविभागतोऽपि स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽतिसौक्ष्म्यात् ५ ॥
भूरादिकं तत् त्रिकमन्तरन्तः पृथ्व्यादिकं स्यात्तु बहिर्बहिस्तत् ॥
स्थूलेन तु स्थूलमथातिसूक्ष्मेणोहातिसूक्ष्मं समतामुपैति ॥ ६ ॥
यावद्घनं तत्पृथिवीस्वरूपं तेजो द्युरूपं प्रतपत्स्वभावम् ॥
परस्पन्दते यत्पवते तदन्तरन्तरन्तरिक्षं त्रिषु लोकयन्ते ॥ ७ ॥

वेदाः—स्तोमो यजुश्चेत्यथ सामऋक् च रथन्तरं नाम बृहच्च तद्वत् ॥
विद्यात्रयीयं प्रथते तदंशं ताः प्राणकल्पा अमृताहि वाचः ॥ ८ ॥
विद्यात्रयी साम यजुश्च ऋक् च त्रय्यां हि भूतान्यखिलानि सन्ति ॥

[शत. १० । ३ । १]

त्रयीन्तु विद्यामिह सत्यमाहुः तत्तायते सत्यमितो हि यज्ञात् ॥ ९ ॥

[शत. ६ । ४ । २]

वेदत्रयी वागियमस्ति सर्वा वेदास्त्रयो यावति तावति स्यात् ॥
प्राणात्मयज्ञोऽयमथास्य योनिर्यज्ञस्य वेदास्त्रय आशयश्च ॥ १० ॥
† यज्ञो हि वेदाशय एव योनिर्वेदत्रयस्येत्यथवा वदामः ॥
विद्या त्रिधातुस्त्वियमाश्रयेऽस्मिन् शेते त्रिधातुस्तत एव यज्ञः ॥ ११ ॥

[शत. ५ । ४ । ७]

वेदैर्हि यज्ञं तनुते यजुर्भिस्त्वग्रेऽथ ऋग्भिस्त्वथ सामभिस्तु ॥
यज्ञस्य रूपं क्रियते त्रयस्ते वेदास्त्रयीरूपमथैष यज्ञः ॥ १२ ॥

*

वेदत्रयी वागियमस्ति तत्र प्राणः स वाचैव तया त्रिलोकीम् ॥
उत्पादयन् विक्रमते त्रिधासौ त्रिविक्रमो विष्णुरतः स उक्तः ॥ १३ ॥

---

* प्रजापतिर्वा एव वितायते यद्यज्ञः । तै. ब्रा. १ । ४ । ६ ॥

† यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रांतिं विचक्रमे येषामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथमेन पदेन पस्पार । अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन । दिवमुत्तमेन । एतामेवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥

दिवं महोक्थेन महाव्रतेनान्तरिक्षमाप्नोद्भिममग्निना च ॥
पृथ्वी चितोऽग्निर्महदुक्थमस्ति द्यौरन्तरिक्षं तु महाव्रतं स्यात् । १४ ॥
यावन्महोक्थं सऋचां समुद्रो महाव्रतं नाम समुद्र एषः ॥
अग्निस्त्वमीषां यजुषां समुद्रस्त्रयः समुद्रा इह देवलोकाः ॥ १५ ॥
छन्दांसि तान्यत्र तानि यानु लोकाश्च लोकाननु चायमात्मा ॥
एकैक आत्माऽयमतः शरीरं पृथक् समुद्रैः क्रियते समुद्रः ॥ १६ ॥
यत्रेषु यज्ञः सवतेऽधिरूढो वेदेषु देवोऽइन्द्रस्तु तद्वत् ॥
यथाह्निकं मासिकमेव संवत्सरो यथाहानि महाव्रतं तत् ॥ १७ ॥

प्राणश्च पञ्चाधिपतोऽस्ति देवान् महत्सदुक्थं प्रतिपादयामः ॥
आप्याय्यतेऽशीति यदान्महोक्थं तदायमर्को ध्रुवमग्निरात्मे ॥ १८ ॥
अर्चन् महाव्रते चरतीह सोऽर्कोऽशीतिं स आप्नोति ततोऽयमग्नि ॥
अशीतिरन्नं च इहान्नभोक्ता सोऽर्कः स उत्तिष्ठति निष्कमुक्थाम् ॥ १९ ॥
प्रजापतिर्यावदयं पुरासीद् भूतानि भूत्वा स बभूव रिक्तः ॥
प्राणा हि यावन्त इमान्यभूवन् भूतानि भूतेष्वसुनाभ्यसुहरे ॥ २० ॥
प्रजापतिः सोऽश्वदयं पृथ्वी भूतमन्नरसं दिव एव देवाः ॥
संभृत्य तद्भूतरसं हि तेजसैनाभिपश्यन् स महानवर्ति ॥ २१ ॥
संवत्सरं यत्परिपच्यतेयं महदुद्यनं तत्स्तव चायुरस्मै ॥
इन्द्रः प्रजेशः स महांस्ततोऽभूत् तदा व्रतं तद्धि महाव्रतं स्यात् ॥ २२ ॥
महाव्रतं यत् तदहः प्रसिद्धं तदग्रमेद्धं बृहतीसहस्रम् ॥
अशीतयस्ता' प्रभवन्ति ताभिर्महोक्थमाप्याययत इत्यवेहि ॥ २३ ॥
प्रत्येकमाहुर्बृहतीषु षट्त्रिंशदक्षराण्येव तदक्षरं तु ॥
विराड्डिहाग्निः स दशाक्षरः स्यात् श्रीएषत तत् पवित्रनाम्यदानि ॥ २४ ॥
प्राणो हि तस्माद् बृहतीसहस्रात् संपद्यमानात् परतोऽस्ति सोऽयम् ॥
महामयो ब्रह्ममयोऽथवा स्यात्स देवतात्माऽप्यथवाऽमृतात्मा ॥ २५ ॥
अग्निर्यजुः स्यादिह चीयते यो वयोविधोऽसौ गरुडः सुपर्णः ॥
अङ्गानि चास्येह वयोविधानि संवत्सरोनाम प्रजापतेः स्वः ॥ २६ ॥
स शंस्यते तस्य रसोऽत्र भागान्महत्सदुक्थं प्रतिपादयामः ॥
रसं तमस्याप्यनुयात्यृचा च साम्ना च भूयो यजुरेति चाग्रे ॥ २७ ॥
लोके विलोके न महाव्रतं तत्सद्वा विलोके महदुक्थमेतत् ॥
अग्निं तु पश्यामि सपत्र आत्मा रसस्तु भूत्वाग्निमपीत एते ॥ २८ ॥
ऋक्सामयोरत्र यजुःप्रपीतिर्यजुस्तदाश्रित्य हि ते भवेताम् ॥
उत्पद्यते यत्र यजुर्नवीनं तदृक् च सामापि नवे भवेताम् ॥ २९ ॥
सूर्ये श्रयौ तावदुदाहरामो यन्मण्डलं भाति महत् तदुक्थम् ॥
यद्दीप्यतेऽर्चिस्तु महाव्रतं तद् यन्मण्डलेऽस्मिन् पुरुषोऽस्ति सोऽग्निः ॥३०॥
"ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अन्हः ॥
"सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ ३१ ॥
(तै. सं ४ । ३ । ११ भाष्ये श्रुतिः)

इत्येवमन्यैर्यदुदाहृतं प्राक् तत् कल्पनामात्रमसारमुक्तम् ॥
वेदैस्त्रयीभिस्त्रिभिरेव सूर्यः प्रातश्च सायञ्च दिवा च नक्तम् ॥ ३२ ॥
त्रय्येव विद्या तपतीयमेषा यो मण्डलेऽस्मिन् पुरुषः स मृत्युः ॥
यद्दीप्यतेऽर्चिस्त्वमृतं तदेतदत्त्येव मृत्युर्म्रियतेऽमृतस्थः ॥ ३३ ॥
"अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ॥
मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति" ॥ ३४ ॥
तदर्चिषस्तत्पुरुषस्य चैतद्यन्मण्डलं सा भवति प्रतिष्ठा ॥
उक्थं महत्स्येव महाव्रतं स्यादग्निश्च सर्वत्र तथेति विद्यात् ॥ ३५ ॥

अग्निर्द्विधाऽस्त्याहवनीय एकः प्राणाश्चितेऽग्नौ सति धीयतेऽग्निः ॥
यश्चीयतेऽग्निः सहितान् यजुर्यत् स पूरुषोऽस्मिन् पुरुषाश्च सप्त ॥ ३६ ॥
चत्वार आत्मा पुरुषा अथ द्वौ पक्षावथैकः पुरुषोऽस्ति पुच्छम् ॥
तैः सप्तभिर्यः पुरुषः स एकः प्रजापतिः श्रीभिरमुष्य शीर्षम् ॥ ३७ ॥
स्रुक्स्रुवामयो नोत्क्रमणं कदाचित् से नाग्नमन्यस्य तयोश्च नाकम् ॥
अग्निस्तु वागेवमतः स गच्छत्युत्क्रम्य तृप्तिं कुरुते परस्य ॥ ३८ ॥
चित्तस्य वाचश्च य उत्तरोत्तरक्रमः स यज्ञो मत ऐतरेयके ॥
मनोऽस्ति वाचो मनसोऽपि वागियं प्राणस्य यज्ञस्य हि ते सुवर्तनी ॥ ३९ ॥
येऽन्यः पराङ्व्याहितचैत्ततेजो यद्दं विरुद्धं चरदप्लिताधीः ॥
अहितत्वधीकल्पकवस्तुधर्मो वेदोऽथ वेद्योद्भवकृद्धि यज्ञः ॥ ४० ॥
सोमोऽमृतं सोम विना कृतं नवं सोमेन सोमो यदि हूयते यतात् ॥
तस्मिन् सहस्त्यग्निरुदेति सोमजो यतः सहो यज्ञमिमं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
* अग्नौ कृतोऽग्निस्त्वनुपैति सोमः स वाग्निरुद्धान् म्रियते स सोमः ॥

(बृहज्जाबालोप. २ ब्रा.)

अग्निश्च सोमश्च विपर्ययेते यतो मिथो यज्ञमिमं वदामः ॥ ४२ ॥
प्रजापतिस्तायत एव यज्ञः प्रजाः प्रजातास्तत एव सर्गाः ॥

(तै. ब्रा. १।४।६)

यज्ञं तमेवान्वखिला इदानीमपि प्रजायन्त इति ब्रवीमि ॥ ४३ ॥

(शत. ४ का. ४ अ. ८ ब्रा.)

प्रजास्तु देवा वसवोऽष्ट रुद्रा एकादश द्वादश चादितेयाः ॥
द्यावापृथिव्यौ च तदित्थमेते देवास्त्रयस्त्रिंशदमे प्रसिद्धाः ॥ ४४ ॥
प्रजापतीन्द्रौ च वषट्कृतीन्द्रौ प्रजापतिः सोऽनु वषट्कृतिर्वा ॥
अहश्च रात्रिश्च तथाश्विनौ वा द्यावापृथिव्यौ च मतानि वोढा ॥ ४५ ॥

---

* अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते । अत एव हविः क्लृप्तमग्नीषोमात्मकं जगत् १
ऊर्ध्वशक्तिमयः सोमो अधः शक्तिमयोऽनलः ॥ ताभ्यां संपुटितं तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् २
अग्निरूर्ध्वं भवत्येव यावत्सौम्यं परामृतम् ॥ यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ३
अतएव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्तिरूर्ध्वगा ॥ यावदादहनश्चोर्ध्वमधश्च पावनं भवेत् ४
आधारशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ५
बृहज्जाबालोपनिषदि द्वितीयब्राह्मणम् ।

ऊर्ग् वा यदो क्रामति तामगृह्णात् नाभ्यामुभाभ्यामत एव ताभ्याम् ॥
अस्त्यूर्ग् गृहीता य इदाधमत्ति स प्राणितीहोर्जयतीदमेवम् ॥ ७३ ॥
प्राणाद्ययोरुत्क्रमणेऽप्यगृह्णादूर्जं ते तेन च ते गृहीते ॥
ऊर्जायमेवोर्जयतीह लोके स एवाहि प्राणिति सोऽन्नमत्ति ॥ ७४ ॥
अन्योन्यतस्तानि ततो गृहीतान्येकत्र सन्त्यात्मनि संनिपत्य ॥
तदन्नमस्मिन् प्रतिपद्यमाने सर्वेऽपि देवाः स्युरनुप्रपन्नाः ॥ ७५ ॥

"तद्वै स प्राणोऽभवन्महान् भूत्वा प्रजापतिः ॥
भूतो भुजिष्या विरजा यन् प्राणान् प्राणयन् पुरि ॥ ७६ ॥"

प्रजापतेर्नश्यति यावदुत्क्रमे संरक्षते तावदिमं दिवौकसः ॥
तन्मध्यतः सर्वमिदं हितेऽदधुः प्राणं तथान्नं च तथोर्जमीदृशीम् ॥ ७७ ॥
अग्नौ चितेऽग्निस्तु निधीयते यः प्राणः स वाचि प्रतितिष्ठतीह ॥
स गार्हपत्याहवनीयधिष्ण्यात्मको विराडग्निरिहास्ति यज्ञः ॥ ७८ ॥
इदं शिरोऽश्वस्य तु हूयतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यः शिरसि स्थितेभ्यः ॥
यज्ञो हि देवान्नमतः स यज्ञो यद्धूयते तेन परोऽस्ति यज्ञः ॥ ७९ ॥
परिश्च पश्यामि स एव सर्वो यज्ञः पृथग्वस्तुतयास्ति सिद्धः ॥
प्रत्यर्थमिद्धाग्निषु हूयतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यो हि तन्नोऽस्ति सोऽर्थः ॥ ८० ॥
सूर्यश्च यज्ञः पवनश्च यज्ञो योऽग्निः स यज्ञः पुरुषोऽस्ति यज्ञः ॥
न क्वापि लोके तदहं त्रिलोके पश्यस्यस्ति यत् किन्तु न सोऽस्ति यज्ञः ॥ ८१ ॥
अहर्निशं तायत एव यज्ञः संतिष्ठते चाहरहर्नियुक्तः ॥
स्वर्गस्य गत्ये किल यज्ञमेनं यजन् च स्वर्गमुपैति नित्यम् ॥ ८२ ॥
स्वर्गश्च संवत्सरमध्यवर्ती यद् भाः परं दीधितिमण्डलान्तः ॥
स्वर्गः सदाहवनीय एषो वेदाः समुद्रा इति वा त्रयः स्युः ॥ ८३ ॥

वेदिः प्रसिद्धा भवतीह येन पश्चार्धदेशस्थ अनुगार्हपत्यः ॥
पूर्वार्धमन्याहवनीयकुण्डः कुशाद्दक्षिणे तत्र च दक्षिणाग्निः ॥ ८४ ॥
[illegible] एष सर्वोऽपरगार्हपत्यो वेद्यन्तमभ्यर्हति पश्चिमं सः ॥
अन्यस्तु तत्राहवनीयकुण्डः प्राच्यां तयोर्मध्यगता च वेदिः ॥ ८५ ॥
वेद्यां च दर्भाः प्रभवन्ति कुण्डे धिष्ण्यानि देवा इह ऋत्विजः स्युः ॥
देवोऽयमात्मा यजमान उक्तो हवींषि पुरोडाशवपाज्यसोमाः ॥ ८६ ॥
मध्येऽष्टधिष्ण्याग्नय इत्यमेते दशाग्नयो नाम विराट् स एकः ॥
योऽग्निस्तु तत्राहवनीयनामा तस्मिन् समस्ता इह देवताः स्युः ॥ ८७ ॥
यथा शरीरं पुरुषेऽस्ति वेदिः शिरस्तु तत्राहवनीयकुण्ड ॥
धिष्ण्याग्नयो हृदय गार्हपत्यो योन्यादिनाभ्यन्तकृते प्रदेशे ॥ ८८ ॥
योनिप्रदेशस्त्विह गार्हपत्यः स्यान्नाभिरस्याहवनीयकुण्डः ॥
प्रादेशमात्रस्त्विह योऽस्ति गर्भो विष्णुः स उक्तोऽत्र च सास्ति वेदिः ॥ ८९ ॥
इयं हि पृथ्वी प्रथमास्ति वेदिस्तत्पश्चिमे तिष्ठति गार्हपत्यः ॥
प्राच्यां दिशि त्वाहवनीय एष प्रहूयते यत्र च सोमराशिः ॥ ९० ॥

४१ पृष्ठे

५१ पृष्ठे

पृथ्वी समग्रापि च गार्हपत्यो द्यौः सूर्यवत्याहवनीयकुण्डः ॥
धिष्ण्याऽन्तरिक्षं तदिहास्ति वेदिर्यस्तत्र यज्ञस्तदिदं तु विश्वम् ॥ ६१ ॥

यज्ञः स्वयंभूरिह कश्चिदास्ते जुहोत्ययं सर्वहुदात्मनीदम् ॥
तस्माच्च ऋक् साम यजुश्च जज्ञे ततः प्रवृत्ताः सकला हि यज्ञाः ॥ ६२ ॥
प्राणो हि वाचा मनसा च भावितो यज्ञस्वरूपं तनुतेऽथ यज्ञतः ॥
प्राणस्य यो जायत आश्रयः पृथक् स चित्यभूतः स पशुर्हिरण्मयः॥६३॥
स्थूलेस्तु भूतैः कृतरूपमेतत् पश्यामि यत् स्थाप्सु चारिष्णु वेदम् ॥
देहेऽपि लोमत्वगसृङ्मुखाख्यः पशुस्तदन्तर्निहितोऽस्ति सत्यः ॥ ६४ ॥
यज्ञो न चेत्स्यान्न पशुः कश्चित्स्याद् यज्ञोऽपि सोऽयं पशुभिः कृतः स्यात् ॥
पशुर्न चेत्स्यान्न भवेत्स यज्ञो यज्ञेन यज्ञं स्वयजन्त देवाः ॥ ६५ ॥

इति यज्ञाधिकरणम् ।

अधिदैवतमध्यात्मं च यज्ञो व्याख्यातो गोपथे पू० ४ प्रपाठके—"अयं वै यज्ञो योऽयं प्राणः पवते । तमेत ईप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते ।.. । अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मम् । आदित्यो वा उद्गाताधिदैवं चक्षुरध्यात्मम् । पर्जन्य आदित्यः ॥ अग्निर्वै होताधिदैवं वागध्यात्मम् ॥ वायुर्वा अध्वर्युरधिदैवं प्राणोऽध्यात्मम् ।

	होत्रकाः	आधिदैवम्	अध्यात्मम्
१	गृहपतिः	प्राण·	प्राणः
२	होता	अग्निः	वाक्
३	उद्गाता	आदित्यः	चक्षुः
४	अध्वर्युः	वायुः	प्राणः
५	ब्रह्मा	चन्द्रमाः	मनः

चातुर्होत्राधिकरणम् ।

यद्दीप्यते ज्योतिरदः परोदिवो विश्वस्य पृष्ठेषु यदिस्त्रिलोकतः ॥
यस्य प्रतापात् तपनास्तपन्त्यमी आत्मा न यतोऽस्ति विभुः प्रजापतिः॥१॥
ब्रह्मा मनस्तत्परितः प्रवृत्ताः प्राणा अथैतैः सहितः स यज्ञः ॥
स्तोमास्तु यज्ञाङ्गविभागभूताः षट् ते त्रिवृत् पञ्चदशादयः स्युः ॥ २ ॥
मनोमयः प्राणमयः स वाङ्मयः प्रजापतिर्यत्परितो वितायते ॥
[तै. ब्रा. २ का. ४ प्र. ६ अ.]
तमेव यज्ञं प्रवदन्ति हूयते स्तोमेष्वहः स्वात्ममायशेषसंपदे ॥ ३ ॥
स्तोमा इमे ब्रह्मण एव तस्य प्राणास्तथा येषु भवन्ति षट्सु ॥
भूचन्द्रयोर्धातुरहस्कराग्न्योर्यद्वास्य तेजांसि सहस्थितानि ॥ ४ ॥
तान्येव तेजांसि पृथग् भवन्ति होतॄणि पञ्चेति हि पञ्चयज्ञाः ॥
पृथक् प्रवृत्ताः सकलैस्तु यज्ञैरेकोऽस्ति यज्ञः स मतो ममात्मा ॥ ५ ॥

महास्ति नाभावथ पञ्चपक्षाः स्तोमेषु दृष्टास्तमनुप्रवृत्ताः ॥
प्राणाः परेषामपि तत्र सेतुः प्रजापतिः सर्वविधोऽस्ति यज्ञः ॥ ६ ॥

[कौ. ब्रा. १३ अ. १ कं.]

यद्दोश्च भूयान् भवितुं प्रजापतिर्यज्ञात्मकोऽयं दशहोतृनामगात् ॥
आत्मानमेको दशधा व्यधादसौ तेभ्यः स देवानसुरान् ससर्ज ह ॥ ७ ॥
सत्यानृतोर्ध्वाधरदक्षसव्याभिमुख्यवैमुख्यविवृद्धिनाशाः ॥
लोकत्रयं सत्यमथानृतं दिक् स्फुटाः परद्वन्द्वगता हि भावाः ॥ ८ ॥

[तै. ब्रा. २ का. २ प्र. १—११ अ.]

प्राणान् विधायायतनं त्रिवृन्मयान् प्राणं जुहावात्मनि चेन्द्ररूपिणि ॥
वीर्यं तु वीर्यं स यतोऽजुहोत् ततः स्वेदेव देवा असुराश्च जज्ञिरे ॥ ९ ॥
यः पार्थिवः प्राण इमं तमाहुस्तत्र त्रिवृत् प्राण इतीह देवाः ॥ *
सर्वेऽसुरास्तज्जनिता भवन्ति तदग्निहोत्रं दशहोतृकल्पनम् ॥ १० ॥

१ ऊर्ध्वः प्राणाः	=	अहः	उदयः	[illegible]	अतो देवाः
२ अवाञ्चः प्राणाः	=	रात्रिः	निरोभावः	[illegible]	अतोऽसुराः
३ पूर्वपक्षः	=	अहः	आप्यायनम्	⊙	अतो देवाः
४ कृष्णपक्षः	=	रात्रिः	अपक्षयः	∘	अतोऽसुराः
५ दिवा	=	अहः	आभिमुख्यम्	[illegible]	अतो देवाः
६ नक्तम्	=	रात्रिः	वैमुख्यम्	[illegible]	अतोऽसुराः
७ सत्यम्	=	अहः	सत्ता		अतो देवाः
८ अनृतम्	=	रात्रिः	नाशः	[illegible]	अतोऽसुराः
९ दक्षिणभागः	=	अहः	सहकारः	→—→	अतो देवाः
१० सव्यभागः	=	रात्रिः	तिरस्कारः	←—←	अतोऽसुराः

देवास्तु सत्येन च दक्षभागे वलक्षपक्षे च दिवा तथोर्ध्वैः ॥
प्राणैरधःस्थैस्त्वनृतेन सव्येऽपक्षीणपक्षे निशि चासुराः स्युः ॥ ११ ॥
आप्यायिता ऊर्ध्वत एव देवाः शुक्लाश्च सत्यं किल वीर्यवन्तः ॥
मृद्धाश्च कृष्णा अनृतं त्ववाञ्चः प्रध्वंसितास्ते ह्यसुरा भवन्ति ॥ १२ ॥
स्तोमोऽसृजत् पञ्चदशस्तु मध्ये स्तोमं तमन्वं त्रिवृतं ततस्तौ ॥
पूर्वापरौ चाभवतां तु पक्षौ पूर्वे तु देवा अपरेऽसुराः स्युः ॥ १३ ॥

[तै. ब्रा. १।२।३]

इत्थं त्रिवृत्स्तोमगताः परेपि चतुर्विधद्वन्द्वमया विभागाः ॥
सूर्याग्निसंबन्धवशादभूवन् सूर्याग्निहोत्रं ततं उच्यतेऽयम् ॥ १४ ॥

[शत. २ कां. ३ अ. १ कं शत ११।३।१]

सर्वे च देवा असुराश्च सर्वे प्रत्येककाये निवसन्ति नृणाः ॥
तत्रात्मपुष्ट्यै प्रचरन्ति देवा आत्मापकृत्या असुराश्चरन्ति ॥ १५ ॥

---

* त्रिवृत् प्राणः पार्थिवोऽग्निः एकविंशः प्राण आदित्यः ॥ (तै. ब्रा.)
त्रिवृदग्निः । पञ्चदश इन्द्रः । सप्तदशः प्रजापतिः । एकविंश आदित्यः ।
हिरण्मयमहः । राजती ज्यौत्स्नी रात्रिः । आयसी कृष्णारात्रिः ॥

पञ्चैव देवाः प्रभवन्ति देहे दिशोऽग्निवायू तपनश्च सोमः ॥
सोमो मनोऽर्कोऽक्षिचवागिहाग्निः श्रोत्रं दिशः प्राण इहास्ति वायुः ॥ १६ ॥
प्रेता भवेच्चैव उताऽऽत्मनो यद् दृष्टं श्रुतं चिन्तितमेवमुक्तम् ॥
तद्दैवक्लृप्तं विपरीतमेवां तत्पाप्मना विद्धमसुर्यमाहुः ॥ १७ ॥
अग्निस्तु रक्षोघ्न इतीव नासुरः प्राणे प्रभुः संभवतीह कर्हिचित् ॥
द्वैधं यथाऽन्यत्र तथा न दृश्यते प्राणे श्वसन् जीवति सर्वदैकधा ॥ १८ ॥
प्रजापतेरात्मन एव देवा आदित्यवाय्वग्नय उद्बभूवुः ॥
देवास्त्रयस्ते विभवन्ति विश्वं तेषां हुतात् संभवतीह सर्वम् ॥ १९ ॥

[तै. ब्रा. २।१।६]

प्राणाय वाचाय च चक्षुषे चाग्निवायुसूर्या इह जुह्वति स्त्रम् ॥
अग्निर्व्यधात् प्राणकुलानि वायुर्गोत्राणि चक्षूंषि रविः ससर्ज ॥ २० ॥

[तै॰ ब्रा॰ २।१।६]

आत्मा मनोबुद्धिमयोऽत्र चक्षुस्तदिन्द्र आदित्य इह प्रयुङ्क्ते ॥
वागन्य आत्मा तु शरीरमेतद् वायोरथ प्राण इहाग्नितः स्यात् ॥ २१ ॥
इत्येवमेकेऽथ परेऽन्यथाहुः प्राणः शरीरेऽन्तरितोऽग्निभूः सः ॥
प्राणाश्रयो वायुवशस्तु कायो बहिस्तु कायाद्व्यविजग्म चक्षुः ॥ २२ ॥

प्राणाधिनाभूतमिदं मनोऽपि प्राणेन तेनात्र भवेद् गृहीतम् ॥
यानीन्द्रियाण्यत्र च यानि भूतान्येतानि सर्वाणि तदाश्रितः स्युः ॥ २३ ॥
स्पर्शोऽथमुष्णोऽग्निनिबन्धनोऽस्मिन् देहेऽस्ति चेत् प्राणिति तावदेषः ॥
अग्नौ प्रशान्ते तु न तत्र चेष्टा न चेतना नापि तदिन्द्रियाणि ॥ २४ ॥
अग्नौ च निर्वाणमिते शरीरे रसादिभूतान्यपि नोद्भवन्ति ॥
उद्भूतभूतान्यपि विस्रसन्ते प्रवर्तते तत्र च पूतिगन्धः ॥ २५ ॥

भूतेभ्य एभ्यस्तु शरीरमस्थिसिराशीर्षका पादतलाङ्गसंस्था ॥
संपद्यते वायुवशेन वायोः स्तब्धं च दृब्धं च समस्तमङ्गम् ॥ २६ ॥
वायुर्द्विधा रेतसि डिम्भयुग्मं करोति वायोर्निखिलाङ्गचेष्टा ॥
वायुप्रकोपाद् विषमत्वमङ्गे स वायुरीष्टेऽत्र शरीरयष्टौ ॥ २७ ॥

अथो शरीरस्य यदस्ति रूपं तत्तच्छरीराद्बहिरेति दूरे ॥
तस्मिन् हि चक्षुर्निहितं शरीरं तद् दृश्यते चक्षुरिदं वदामः ॥ २८ ॥
सूर्यस्य रश्मिः प्रतिपद्य कायं प्रत्याहतो भिन्नगतिः स तिर्यक् ॥
प्रत्यङ्गबिन्दुप्रतिमूर्तिक्लृप्त्या चक्षुष्यपूर्वां कुरुतेऽङ्गसंस्थाम् ॥ २९ ॥

इत्थं च गौरेव हुतादमीषामभूदमीषां न हुतानि चेत् स्युः ॥ [तै. ब्रा. २।१।६
रश्मिस्तदा न प्रतिघातभेदान्न कायतो गौर्न च वस्तुदृष्टिः ॥ ३० ॥

चक्षुष्पदो भाति शरीरमस्मिन् प्राणास्तदित्थं नितरां सहास्ते ॥
प्राणो न चेत्स्यान्न तनुर्न चक्षुस्तदा भवेत् तेन तदग्निहोत्रम् ॥ ३१ ॥
गौरग्निहोत्रं हि तमग्निमिद्धा प्राणापानाश्च समर्द्धयन्ती ॥ तै. ब्रा. २।१।८
अग्नेश्च इत्थैव समस्तमेतत् संपद्यते स प्रथमोऽस्ति यज्ञः ॥ ३२ ॥

अजायताथो दशहोतृनश्चतुर्होता स देवासुरस्पर्धानन्तरम् ॥
* देवासुराणामथ चेन्द्र आहुतेर्देवैश्चतुर्भिर्जनितो बभूवह ॥ ३३ ॥
त्वष्टा च मित्रश्च पृथक्प्रजेतां द्यावापृथिव्यौ पृथगत्र देवौ ॥
चत्वार एतेऽजुहवुः समेताः सोमोऽत्र तेषां गृहपस्तदासीत् ॥ ३४ ॥
त एक विश्वायतनेन वीरं तमिन्द्रमेषामसृजन् सुराणाम् ॥
इन्द्रोऽथ येऽप्यारुरुहुश्च देवाः स्वर्गं हि वीर्येण तदिन्द्रियेण ॥ ३५ ॥
भूमिः प्रतिष्ठाऽग्निरयं विशो द्यौस्त्वष्टा नु रूपं विकरोति सर्वम् ॥
मित्रश्च वीर्यं प्रददाति सोमे प्राणोऽयमाहित्य इहस्वयमन्त्रः ॥ ३६ ॥
प्रतिष्ठयैव प्रतितिष्ठतीदं छन्दोभिराच्छादनमेति दिग्भिः ॥
त्वष्टा लभेताङ्गविभागसिद्धिं मित्रेण चाप्नोति बलं स यज्ञः ॥ ३७ ॥
संवत्सरं तत्र ऋतून् प्रजाः पशूनिमांश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
इन्द्रोऽयमात्मास्य जगत्प्रशासितुस्तैर्गर्भधानि भवन्ति पञ्चभिः ॥ ३८ ॥

संवत्सरोऽग्निः स हि पञ्च होता तत्राश्विनौ द्वौ वरुणश्च रुद्रः ॥
बृहस्पतिश्चेति सहर्त्विजः स्युस्ते सप्तविंशायतनं व्यचायन् ॥ ३९ ॥
ततो बभूवुः पशवः समग्रा दूर्वाश्च स्थावरजङ्गमा ये ॥
येऽप्राणिनो वा प्रभवन्ति पृथ्वीपृष्ठोपरिष्टात् पशवस्त उक्ताः ॥ ४० ॥

द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी च सूर्यो वातश्च यज्ञः सह षड्भिरेतैः ॥
षड्ढोतृतामेव जगाम धाता तस्मादतः क्लृप्तिरियं प्रवृत्ता ॥ ४१ ॥

इन्द्रोऽर्यमा वा खलु सप्त होता महाहविः सत्यहविस्त्वयास्यः ॥
अच्युतपाजा उ अचित्तचित्तोऽनाधृष्य एवाऽप्रतिधृष्य एषः ॥ ४२ ॥
विधाय तत्रायतनं त एते स्तोमं नवत्रिंशमिमां प्रतिष्ठाम् ॥
होतारमप्यार्यमणं स्वहौषुः स चार्यमा यज्ञ इति ब्रुवन्ति ॥ ४३ ॥
[तै. ब्रा. २।३।५]

द्यावापृथिव्योरितरेतरेणाभूत् संततिर्यज्ञत एव तस्मात् ॥
इतो यदेद्धव्यममुत्र सद्यो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ४४ ॥
सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति यतस्ततस्ते ॥
अन्योन्यभोगाय भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिवश्च भूमिम् ॥ ४५ ॥

---

* एकैको वैमननायामिन्द्रः ॥ (तै. ब्रा. १।५।९)

४	चतुर्होतारः	पृथ्वी प्रतिष्ठा	द्यौः प्रदिशः	त्वष्टा रूपाणि	मिथः वाचिर्वार्य्यम्	०	०	०	सोमः	वीर इन्द्रः	२१
५	पञ्चहोतारः	नास रथः	दक्षः	वरुणः	रुद्रः	बृहस्पतिः	०	०	अग्निः वरुणो वा	पशुमान्	२७
६	षड्ढोतारः	द्यौः	अन्तरिक्षः	पृथ्वी	सूर्य्यः	वातः	यज्ञः	०	धाता	ऋतुमान्	
७	सप्तहोतारः	महाहविः	सत्यहविः	अयास्यः	अचित्तपाजः	अचित्तचित्तः	अनाधृष्यः	अप्रतिधृष्यः	इन्द्रः अर्यमा व गृहपति	मिथ. सर्वेषां संतननम्	३२

एतानि सत्त्राणि निरन्तराणि भवन्ति पञ्चापि कृतानि देवैः ॥
प्रजापतिः सोम उताग्निरेवं धातार्य्यमा होतृतयैषु वस्तुतः ॥ ४६ ॥
मुख्यैरमीभिः समभूदृत्विजोऽन्ये तेषांधुवस्तत्र प्रजेश्वरेण ॥
चक्षुःप्रजा-सोमतश्चौषधीश्चाग्निना पशून् धातृवशाद् ऋतूंश्च ॥ ४७ ॥
अथेन्द्रतोऽर्यमतोऽपि लोकान् मिथःसमस्तान् समतन्वतेमान् ॥
सोमेन चेन्द्रो जनितोऽग्निना चासुरा इतस्ततश्चयश्च नुन्नाः ॥ ४८ ॥
अपीन्द्रियं पुष्यति सप्तहोता स्वर्गाय हेतुः स च पञ्चहोता ॥
सोमो यशस्तेन यशः प्रतीयाचत्रं चतुर्होतृतया प्रपन्नम् ॥ ४९ ॥
[तै॰ २।२।८]

यदेव किञ्चित् क्वचिदस्ति तच्चतुर्होतार एभ्योऽधि च यज्ञनिर्मितिः ॥
नैभ्यो विना सृष्टिरिहास्ति काचन प्राप्तोऽस्ति यज्ञोऽपि न तैर्विना क्वचित्॥५०॥

द्यावापृथिव्यात्मकसृष्टिरेषा यज्ञश्चतुर्होतृतयास्ति वस्तुतः ॥
आदित्यवाय्वग्नय एव चन्द्रो होतार एतेऽत्र भवन्ति नित्याः ॥ ५१ ॥
पञ्चेह भूतानि भवन्ति तेऽन्ये होतार उक्तास्तत एव यज्ञः ॥
स्यात्पञ्चहोता षडिहर्तवः स्युर्होतार इत्थं स परोऽस्ति यज्ञः ॥ ५२ ॥
भूर्लोकमारभ्य तु सत्यलोकावधि प्रतीता इह सप्तलोकाः ॥
होतार एते तत एव यज्ञः स्यात् सप्तहोताऽन्वयनाय तेषाम् ॥ ५३ ॥
प्रजापतिः कश्चिदिहैव आत्मा दिग्भ्यो दशभ्यः परिक्लृप्तमूर्त्तिः ॥
प्रजापतिः कश्चिदिहैव आत्मा दिग्भ्यो दशभ्यः परिक्लृप्तमूर्त्तिः ॥

आत्मानमात्मन्यमितं जुहोति यद्धोःस भूयान् भवति प्रजाभिः ॥ ५४ ॥
प्रजापतिर्यं पुरुषं ससर्ज तत्राग्निराविश्य तमत्तुमैच्छत् ॥
प्रजापतिर्यं पुरुषं ससर्ज तत्राग्निराविश्य तमत्तुमैच्छत् ॥
दहोत ने देव ततः स यज्ञानात्मस्पृतस्तानजुहोत् प्रजेशः ॥ ५५ ॥
तत्रैव आपोमय एक ऋत्विक् प्रजापतिःस्वं दशधा विधाय ॥
प्राणं जुहावैव ततः प्रकीर्णान्यङ्गानि सर्वाणि मुहुर्बभूवुः ॥ ५६ ॥
आदित्यवाय्वग्निसुधांशवस्ते स्युर्ऋत्विजश्चानु प्रजापतिं तम् ॥
होतार एते पुरुषस्य चत्वार्यङ्गान्युपौदन् स परोऽस्तियज्ञः ॥ ५७ ॥

पञ्चत्रिंशस्ते पशवो बभूवुस्तेऽङ्गान्युपोद्धमिह लोमचर्म ॥
मांसास्थिमज्जश्च तथर्तवः षट् तत्रर्तुधर्मान् सदृजुः स्वकाले ॥ ५८ ॥
सप्तत्रिंशः प्राणमया यतस्तेऽहोपुस्ततः सप्त बभूवुरस्मिन् ॥
प्राणा हि वागाद्य एवमन्ये सप्त त्वगाद्याः स हि सप्तहोता ॥ ५९ ॥
"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ॥
सप्तापःस्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ६० ॥
[य. वा. सं. ३४।५५]

अथायमात्मा ध्रियते स यज्ञः प्रजापतिस्तिष्ठति तस्य नाभौ ॥
अन्तःप्रविष्टः स समानमात्मे शास्ता जनानां प्रतरामणीयान् ॥ ६१ ॥
सर्वाणि शृङ्गाणि प्रजाश्च सर्वाः सर्वे च होतार इहैकभूताः ॥
सर्वे चतुर्होतृविधिप्रयज्ञास्ते संपदं यान्ति हि तत्र देवैः ॥ ६२ ॥
प्राणस्त्रिवृत् पञ्चदशेन वृक्षः पक्षावभूतामपरश्च पूर्वः ॥
छन्दांस्यभूवन्नपराणि चास्मिन् प्रजापतिस्तेन दशात्वमागात् ॥ ६३ ॥
दशाहुतीरन्वभवत् पुरस्ताद् दैवी ततः संपदिहासुरी च ॥
मोक्षाय दैवी यतते तु संपद् बन्धाय संपत् प्रभुरासुरी स्यात् ॥ ६४ ॥
यावद्बलं सा लभतेऽत्र दैवी तावत् स विद्यासु भवेन्निविष्टः ॥
यावद्बलं चालभतासुरीयं तावत् स उत्साहमुपैति धृष्टः ॥ ६५ ॥
स एष यज्ञः प्रथमः समन्ताद् ब्रह्माणमाश्रित्य भवत्यजस्रम् ॥
अथैकविंशायतने विधत्ते सोऽयं चतुर्होतृविधेययज्ञम् ॥ ६६ ॥
देवासुराणामुदभूदिहेन्द्रो देवाश्च तं पर्य्यविशन् समन्तात् ॥
[तै. आ. २।२।१०]

आदित्यरुद्रा वसवश्च विश्वेदेवाश्च साध्यांगिरसश्च दिक्षु ॥ ६७ ॥
संवत्सरं तत्र ऋतून् प्रजाः पशूनिमांश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
इन्द्रोऽयमात्मास्य शरीरशासितुस्तैर्भागधेयानि भवन्ति पञ्चभिः ॥ ६८ ॥
शरीरसंवत्सर एष इन्द्रतो वितायते तन्मय एव जायते ॥
यान्यस्य पर्वाणि दिनैश्च रात्रिभिः पक्षैश्च मासैरयनैश्च तान्यपि ॥ ६९ ॥
याश्च प्रजा ये पशवोऽत्र ताश्च ते चन्द्रस्य तस्यात्मन एव कल्पिताः ॥
प्रजारसासृक्प्रमुखाःप्रधानतः शरीरधर्म्माः पशवस्तु लोमवत् ॥ ७० ॥
नाभिस्तु पृथ्वी ध्रियते शिरो द्यौस्तथान्तरिक्षं हृदयं प्रपस्ते ॥
लोकाः शरीरे त इमे तदिन्द्रस्यार्थे निजं तन्त्रमुपावहन्ति ॥ ७१ ॥
सौरोऽपि चान्द्रोऽप्यथ पार्थिवोऽपि संवत्सरोऽथात्मनि सज्जते सः ॥
वाग् वा मनश्चाथ रथन्तरं वा बृहच्च मातापितृवद्भवन्ति ॥ ७२ ॥
संवत्सरे ये त्व विकारभावाः पक्षैश्च मासैरयनैरहोभिः ॥
तैरप्यमुष्यैव भवन्ति भोगा अध्यात्ममिन्द्रस्य शरीरभर्तुः ॥ ७३ ॥
पुत्रादयो गोऽश्वगजादयो वाऽऽत्मनैव सम्बन्धमिहोपयन्ति ॥
ते ते च लोकाः प्रभवन्ति तस्यात्मनःशरीरं पृथिवी तु लोकः ॥ ७४ ॥

इन्द्रस्य चात्मा निहितः परस्तात् स पञ्चहोता स सुपर्णकोशः ॥
रजोवृतः सा वसुधान्यमीषां विराट् सुराणामिदमायुरेषाम् ॥ ७५ ॥
षड्वर्तयोऽस्मिन् क्रमतो विशन्ति सोमस्य चाग्नेश्च विपर्ययेण ॥
बलस्य हानिश्च बलस्य वृद्धिः पर्यायतस्तेन भवत्यमीषाम् ॥ ७६ ॥
ततः परस्तादिह सप्तहोता प्रवर्तते तेन शरीरनिष्ठाः ॥
प्राणास्तु देवाननुपयन्ति देवा विस्रस्तमङ्गं प्रतिपूरयन्ति ॥ ७७ ॥
एकोऽयमात्मा तत इत्थमेतैरभ्यूढयज्ञैः परिवर्तमानः ॥
सहैव वाचा मनसा च फलतः प्राणेन संपन्नतमो विभाति ॥ ७८ ॥

तदित्थमात्माथ शरीरमेतद् द्यावापृथिव्यावथवाऽथवान्यत् ॥
यदेव किञ्चित् परिदृश्यते तत् संपद्यते पञ्चभिरेव यज्ञैः ॥ ७९ ॥
एतैर्हि पञ्चैव भवन्ति यज्ञा येभ्यो जगच्चक्रमिदं प्रवृत्तम् ॥
देवास्तदिन्द्राः पशवोऽन्नमेषां तेषां विकारा गतयश्च तैः स्युः ॥ ८० ॥
देवाश्च ये वा पशवस्तु ये वा नैभ्योऽतिरिक्तं किमपि प्रतीमः ॥
प्राणा हि देवाः पशवस्तु वाचः प्राणाश्च वाचः सह विश्वमेतत् ॥ ८१ ॥
द्यावापृथिव्योरितरेतरेणाभूत् संततिर्यज्ञत एव तस्मात् ॥
इतोवहेद्धव्यममुत्र सद्भ्यो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ८२ ॥
सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति यतस्ततस्ते ॥
अन्योन्यभोगाय भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिवश्च भूमिम् ॥ ८३ ॥
स तायते चाहरहस्तु यज्ञः संतिष्ठते चाहरहः स यज्ञः ॥
स स्वर्गगत्यै तमिमं च युंक्ते स्वर्गं ततः सोऽहरहः प्रयाति ॥ ८४ ॥

पञ्चात्मयज्ञाः प्रकृतिस्थिता ये तेभ्योऽभ्यकल्पन्त विधेययज्ञाः ॥
पर्वद्वयादह्नि च मासि वर्षे वर्षेऽथ पर्वत्रयतोऽथ वर्षात् ॥ ८५ ॥
आदावहोरात्रमुखप्रवर्त्यं यदग्निहोत्रं तदिहाह्निकं स्यात् ॥
तत्रैकमृत्विग् दशहोतृकल्प्त्या प्रकल्पितं यज्ञमिमं वदन्ति ॥ ८६ ॥
स मासिकः पक्षमुखप्रवर्त्यो दर्शस्तथा यः खलु पूर्णमासः ॥
अध्वर्युरग्नीदपि नाम होता ब्रह्मेति चत्वार इहर्त्विजः स्युः ॥ ८७ ॥
ऋतुत्रयस्य प्रमुखे चतुर्भिर्मासैस्तु यज्ञोऽस्ति स पञ्चहोता ॥
पूर्वैश्चतुर्भिश्च सह प्रतिप्रस्थात्रा च पञ्चर्त्विज आहुरस्मिन् ॥ ८८ ॥
वर्षे प्रवर्त्योऽयनयोर्मुखेद्धिः स वार्षिकः स्यात् पशुबन्धयज्ञः ॥
पूर्वैश्च मैत्रावरुणेन चास्मिन् षड्ढोतृवत् षट् पुनरृत्विजः स्युः ॥ ८९ ॥
चेद् ब्राह्मणाच्छंस्यथ नेष्टृपोत्रच्छावाकमैत्रावरुणास्तथाग्नीत् ॥
होता च सप्तर्त्विज आचरन्ति संवत्सरादौ स हि सोमयज्ञः ॥ ९० ॥
संवत्सरोऽन्योऽवयवास्तथान्ये भवन्त्यृतुर्मास उताहरित्थम् ॥
एतेऽग्नयस्तेषु हुतादमीषां बलं क्रतूनामपि तत्समं स्यात् ॥ ९१ ॥

अन्ये तु यज्ञाः सकला अमीषां विकारभूता न ततः पृथक् स्युः ॥
एकं दशद्वाऽथ शतं सहस्रं चाह्नां नु सोमस्य विभाजकं स्यात् ॥ ९२ ॥

यदग्निराधीयत एष यज्ञो यज्ञाङ्गभूतो न ततः पृथक् स्यात् ॥
यास्त्वग्निचित्या इह पञ्च सोऽग्निर्विधीयते पञ्चभिरेव यज्ञैः ॥ ९३ ॥

य एष आत्मास्ति शरीरनिष्ठः स मानुषो नाम ततोऽतिरिक्तः ॥
संपाद्यते यज्ञत एष आत्मा दैवस्ततो लोकगतीः स याति ॥ ९४ ॥
यज्ञेषु यावद्भवतीह वीर्यं तावत् स लोकेषु लभेत भोगम् ॥
प्रातश्च सायं च परत्र लोकेऽग्निहोत्रहुत् सोऽन्नमुपाददीत ॥ ९५ ॥
यजेत दर्शं यदि पूर्णमासं पक्षे स पक्षे लभतेऽन्नभोगम् ॥
चतुर्षु मासेषु चतुर्षु चातुर्मास्यं यजन् भोगमिहाश्नुते सः ॥ ९६ ॥
षड्भिः स षड्भिः पशुबन्धयाजी वर्षे स वर्षे यदि सोमयाजी ॥
शते शतेऽब्देष्वयमग्निचिद्वा अश्नाति कामं न च वा स कामम् ॥ ९७ ॥
न यज्ञकृच्चेत् तदमुष्य चात्मा स मानुषोऽमुत्र हि न स्यनन्त्यः ॥
स्यात् कर्मविद्यावशतः स उच्चावचेषु भावेषु बलाद्विकृष्टः ॥ ९८ ॥
होतार एतेषु भवन्तु सप्त वा षट् पञ्च चत्वार इमे दशैव वा ॥
सर्वे चतुर्होतृतयैव भाषिता भवन्ति तस्येन्द्रतयेन्द्रकल्पितुः ॥ ९९ ॥

उपसंहारः ।

अमूर्तकालौ रविसृष्टिनाशौ सृष्टिस्त्वहः स्यात् प्रलयस्तु रात्रिः ॥
मूर्तौ तु कालौ भवतोऽग्निसोमावग्निस्त्वहोरात्रिरथ तु सोमः ॥ १०० ॥
अपि द्विधाऽग्निः स ऋतं च सत्यं ऋतं त्वहः स्यादृतमस्ति रात्रिः ॥
[1] द्यावापृथिव्यौ तदहश्च रात्रिस्तथाहरिन्द्रोऽग्निरयं तु रात्रिः ॥ १०१ ॥
स्तोमा अहान्यत्र विभक्तिरह्नां रात्रिस्ततो यज्ञ इतश्च सृष्टिः ॥
तस्मादहोरात्रकृतेव सृष्टिर्भवत्यहोरात्रमयो विधाता ॥ १०२ ॥
यज्ञा अहःस्थाहवनाद् भवन्ति रात्र्यो विभागाय भवन्ति चाह्नाम् ॥
यस्माच्च यज्ञाद्भवतीह सर्वं तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०३ ॥
प्रजापतिर्यज्ञ इतो हि यज्ञादभूत् प्रजासृष्टिरिति स्म वृद्धाः ॥
तेनाप्यहोरात्रकृतैव सृष्टिः सिद्धा यतोऽहस्तु भवन्ति यज्ञाः ॥ १०४ ॥
राथन्तरी रात्रिरियत्यहर्येत् तदाहैनं सर्वेरथन्तरोऽग्निः ॥
बृहत्तथादित्य इहैव तेजोद्वये हुतं यत्र इति ब्रुवन्ति ॥ १०५ ॥
“बृहद्रथन्तराभ्यामिदमेति युक्तं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वम् ॥
ताभ्यामियादग्नीनाधाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयान्नक्तमन्यत्” ॥ १०६ ॥

ऐ. आ. २५ अ.

*

प्राणो हि यज्ञः पवते तु योऽयं तद्वर्तनी वाक् च मनश्च कल्प्ते ॥
वाचा च यज्ञो मनसा च वृत्तो मनस्त्वहो वागियमस्ति रूपात् ॥ १०७ ॥

---

[1] “आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः” इति (तै. ब्रा. २ । १ । २-॥ ३ । १ । ३ । ४ ॥)

मनस्त्वहः स्यादथ वाक् तु रात्री ताभ्यां हि यज्ञोऽथ ततः प्रजास्ताः ॥
प्रजायमाना अपि यज्ञतस्ता भवन्त्यहोरात्रत एव जाताः ॥ १०८ ॥

तावद्दिवा यावदियन्ति देवा रात्रिस्तु सा यावदिमेऽसुराः स्युः ॥
देवासुराभ्यां भवतीह सर्वं तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०९ ॥
देवा अहः सन्त्यसुरास्तु रात्री देवासुराभ्यामिह दैववंशाः ॥
यां सृष्टिमिच्छन्ति हि निर्विशेषं तामप्यहोरात्रत एव विद्यात् ॥ ११० ॥
अहर्वियद् रात्रिरियं वियत्तद् व्योमेत्यहोरात्रमिति ह्यभिन्नम् ॥
व्योम्नस्ततो यां प्रवदन्ति सृष्टिं तामप्यहोरात्रत एव विद्यात् ॥ १११ ॥
निमित्तमह्नो रविरस्त्यसौ सन् रात्र्या निमित्तं तु रवेरसत्त्वम् ॥
तेनास्त्यहः सद्ध्यसती च रात्री तस्मान्न भिन्नः सदसत्प्रवादः ॥ ११२ ॥

प्राक्कर्मोदयतो हि यस्य मिथिलादेशे शरीरोदयः ।
श्रीविश्वेशदयोदयाच्च समभूत् काश्यां सुविद्योदयः ॥
राज्ञः प्रीत्युदयादभूज्जयपुरे संपत्तिभाग्योदयः ।
सिद्धस्तन्मधुसूदनात्तु विदुषोऽहोरात्रवादोदयः ॥ १ ॥
इतिवृत्तं सदसद्वा, रजो वियद्वाऽवरं तथावरणम् ।
अम्भोऽमृतमृत्यू वाऽहोरात्रौ दैवसंशयौ ब्रह्म ॥
एते द्वादशवादाः शास्त्रेऽस्मिन् ब्रह्मविज्ञाने ।
श्रूयन्ते, तत्रायं वादो नवमोऽत्र संपूर्णः ॥ २ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादे
नवमोऽयमहोरात्रवादः संपूर्णः ॥ ९ ॥